UNIVERZA V LJUBLJANI

FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

BARBARA BAČNIK

POROČANJE MEDIJEV O POVOJNIH POBOJIH V 90. LETIH 20. STOLETJA

DIPLOMSKO DELO

LJUBLJANA 2008

UNIVERZA V LJUBLJANI

FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

BARBARA BAČNIK

MENTOR: doc. dr. Aleš Gabrič

SOMENTOR: doc. dr. Marko Milosavljević

POROČANJE MEDIJEV O POVOJNIH POBOJIH V 90. LETIH 20. STOLETJA

DIPLOMSKO DELO

LJUBLJANA 2008

ZAHVALA

V prvi vrsti bi se rada zahvalila svoji sestri Katarini, ki mi je v času pisanja diplomske naloge resnično stala ob strani kot sestra. Tega ne bom nikoli pozabila. Potem je tu moja družina, ki je potrpežljivo in brez očitkov čakala na končne rezultate in dokončanje resničnega zrelostnega izpita – diplome. Rada bi se zahvalila tudi Mariu J. za ljubečo podporo in vero vame. Seveda gre zahvala tudi obema mentorjema.

Hvala vsem.

POROČANJE MEDIJEV O POVOJNIH POBOJIH V 90. LETIH 20. STOLETJA

V diplomskem delu obravnavam poročanje slovenskih tiskanih medijev, točneje nekaterih časopisov, o povojnih pobojih, ki so se zgodili po koncu druge svetovne vojne leta 1945, ko so zmagovalci pobili več kot 10.000 ljudi. Ti mediji o tem poročajo v obdobju tranzicije (1990 – 2000), prehoda v demokratično državo Slovenijo. Preko konkretnih primerov sem ugotovila, da o povojnih pobojih težko govorimo kot o tabu temi v času slovenske demokratizacije, lahko pa govorimo o desni in levi obravnavi te tematike. Predvsem se je izkazalo, da v politično levo orientiranih časopisih večinsko prevladujejo pisma bralcev, ki se ukvarjajo s temo povojnih pobojev, občutno manj je dejanskih novinarskih prispevkov. Politično desni časopisi pa slednjim dajejo prednost, jih objavljajo praktično vsak dan ali vsako periodo izhajanja in s tem bralcem ponujajo vedno več novih informacij. Ta povečana obravnava povojnih pobojev v medijih je vplivala tudi na odnos Slovencev do povojnih dogodkov, kar je razvidno iz javnomnenjskih raziskav, torej to, da so povojni poboji obsojani in priznani kot zločin.

KLJUČNE BESEDE:

- domobranci, mediji, druga svetovna vojna, tabu, demokratizacija.

MEDIA COVERAGE ON POST-WAR PURGES IN THE NINETIES OF THE 20th CENTURY

In this diploma I deal with media coverage of a few Slovenian newspapers on the subject of post-war purges (retributions) which happened after the Second World War in 1945, when the winning side killed more than 10.000 people. These newspapers were published between the year 1990 and 2000 – in the transition era of Slovenia becoming a democratic country. Through concrete examples I have come to a conclusion, that in the era of media coverage this particular topic can not be held as a taboo topic, as it was held before – in the era of communism. But we could say that the media coverage was influenced either by left or right political orientation of the newspapers. In the newspaper Delo we can find a lot of letters from readers on this topic, rarely any real journalistic articles. On the other hand the papers leaning to the right political option do give a lot of room to the media coverage on the topic of post-war purges. And it is this enlarged media coverage that gives people in Slovenia more information, which in consequence influences on their public opinion. After that the public opinion pools show increased awareness about the tragic repatriations and people are not afraid to say that it was a crime anymore.

KEY WORDS:

- home fighters, media, second world war, taboo, democratization.

KAZALO VSEBINE

1. UVOD ……..……..……... 8

1.1 OPREDELITEV TEZE ……....……..…… 8
1.2 METODOLOŠKI IN RAZISKOVALNI PRISTOP ……...…..…...……...……. 9

2. POVOJNI POBOJI – ZGODOVINSKO DEJSTVO ……..……..…. 9

2.1 KONEC VOJNE – TRAGEDIJA SE ŠE STOPNJUJE …….....……..… 9
2.2 DOREČEN STATUS SLOVENSKIH DOMOBRANCEV ……...……...…… 12
2.3 KRUTA REALNOST ……..…...……15
2.4 PREVZEM SLOVENSKIH UJETNIKOV ……..…....…16
2.5 ŠTEVILO ŽRTEV POVOJNIH POBOJEV …….…….….…21
2.6 MNOŽIČNA GROBIŠČA …….…….……22
2.7 MORALNI VIDIK POVOJNIH POBOJEV …….……..……24
2.8 ŠTEVILO ŽRTEV DRUGE SVETOVNE VOJNE ……...……..…25

3. MEDIJSKE RAZMERE V SLOVENIJI V 90. LETIH 20. STOLETJA …….……. 27

3.1 PADEC KOMUNIZMA IN VZPOSTAVITEV DEMOKRATIČNEGA SISTEMA …….. 27

3.1.1 ČAS PO VOJNI – KOMUNISTIČNI REŽIM IN TISK …….……... 27
3.1.2 OSEMDESETA LETA V SFR JUGOSLAVIJI …….....….. 28
3.1.3 ZAMETKI SAMOSTOJNE DRŽAVE IN DESET-DNEVNA VOJNA …...….29

3.2 DEMOKRATIZACIJA MEDIJEV V SLOVENIJI V 90. LETIH 20. STOLETJA .. 30

3.3 ZAGOTAVLJANJE MEDIJSKE PLURALNOSTI ……..... 34

3.3.1 TEMA POVOJNIH POBOJEV ZAVITA V SPIRALO MOLKA ……..….…36

3.4 POROČANJE O VOJNI IN NASILJU ……...….……..…… 36

3.4.1 VIRI INFORMACIJ NEKOČ IN DANES ……..……...……..... 37
3.4.2 CENZURA ……..……...…….39
3.4.3 PROPAGANDA …….…….....….. 40
3.4.4 ŽANRI NOVINARSKIH PRISPEVKOV O POVOJNIH POBOJIH …...…….. 40
3.4.5 ETIČNI VIDIK POROČANJA O POVOJNIH POBOJIH ……..... 41

3.5 IZBRANI TISKANI MEDIJI (časniki) IN NJIHOVA POLITIČNA ORIENTIRANOST ……...…….…… 41

3.5.1 SLOVENEC ……..……...…….…….. 41
3.5.2 DELO ……...……...……...…….. 42
3.5.3 DEMOKRACIJA ……...……...…….……43

3.6 UVRŠČANJE TEME NA »MEDIJSKO AGENDO RELEVANTNOSTI«…….. 44

4. NIČ VEČ TABU TEMA ……..……..……. 45

4.1 DEFINICIJA TABU TEME …….…….……...…… 45
4.2 EDVARD KOCBEK (1975) ……..…..……...… 46
4.3 SPOMENKA HRIBAR (1987) ……..…...…...……. 49
4.4 DETABUIZIRANOST POVOJNIH POBOJEV Z DEMOKRATIZACIJO KULTURNEGA IN MEDIJSKEGA PROSTORA …...……...…… 53

5. OBRAVNAVA POVOJNIH POBOJEV V SLOVENSKEM ČASOPISJU V 90. LETIH 20. STOLETJA ……..……..…… 56

5.1 TRENDI PISANJA O POVOJNIH POBOJIH V 90. LETIH 20. STOLETJA SKOZI RAZLIČNO SLOVENSKO ČASOPISJE …… …… 56

5.2 DEMOKRACIJA ……..……. 57

5.2.1 LETO 1989 ……..……..…. 57
5.2.2 LETO 1990 ……..……...…… 58

5.3 DELO ……..……..……. 63

5.3.1 LETO 1990 ……..…….……..…. 65
5.3.2 LETO 1991 ……..…….…….…… 68
5.3.3 LETO 1992 ……..……..…… 69
5.3.4 LETO 1993 ……..…….. 71
5.3.5 LETI 1994 IN 1995 ……...…….……..……..…..… 72
5.3.6 LETO 1996 ……..……..…. 74
5.3.7 LETI 1997 IN 1998 ……...…….……..……..……... 75
5.3.8 LETI 1999 IN 2000 ……...…….……...……..…… 76

5.4 SLOVENEC ……..…….…… 77

5.4.1 LETO 1991 ……..……..……. 77
5.4.2 LETO 1992 ……..……...…… 79
5.4.3 LETO 1993 ……..……...… 83
5.4.4 LETO 1994 ……..…….…….. 86
5.4.5 LETO 1995 ……...……...…… 88
5.4.6 LETO 1996 ……..……..……. 89

5.5 RAZLIKE IN SORODNOSTI V POROČANJU OBRAVNAVANIH ČASOPISOV …….. 93

6. TERMINOLOGIJA POROČANJA O POVOJNIH POBOJIH ….……95

6.1 IZDAJALEC ……..……....…..….. 95
6.2 PARTIZAN …….....……...… 97
6.3 DOMOBRANEC ……...…… 99
6.4 KRIVDA IN GREH …...…….…….....…. 99
6.5 ZLOČIN, ZLOČINEC IN ŽRTEV ……..…….…...……... 100
6.6 KOLABORACIJA, KVIZLINŠTVO ……...…...…… 102
6.7 GENOCID, ETNIČNO ČIŠČENJE, IZVENSODNI POBOJI, POKOPI ……... 103
6.8 REVANŠIZEM …….…….….……. 105
6.9 NARODNO-OSVOBODILNI BOJ, REVOLUCIJA IN DRŽAVLJANSKA VOJNA ……..…… 106
6.10 ZMAGOVALEC IN PORAŽENEC …….…….……..….. 107

7. VPLIV NA JAVNO MNENJE …….……..…….……. 108

7.1 SLOVENSKO JAVNO MNENJE V RELACIJI DO POLPRETEKLE ZGODOVINE PO OSAMOSVOJITVI SLOVENIJE …….....…. 108
7.2 PRIMERJAVA in ANALIZA JAVNEGA MNENJA V RELACIJI DO POLPRETEKLE ZGODOVINE……...……..110

8. ZAKLJUČKI IN UGOTOVITVE …….…….. 112

9. VIRI IN LITERATURA ……..…….…… 115

1. UVOD

1.1 OPREDELITEV TEZE

Mediji so živa stvar, njihovo delovanje pa še toliko bolj specifično, ko poročajo o vojni in nasilju. V tem konkretnem primeru se sprašujem, kako so tiskani mediji, točneje nekateri časopisi, poročali o povojnih pobojih, ki so se zgodili po koncu druge svetovne vojne leta 1945, v obdobju tranzicije (od leta 1990 do 2000) po osvobodilni vojni v Sloveniji leta 1991. Zanimajo me medijski in drugi teksti tiskanih medijev v 90. letih 20. stoletja ter njihova domnevno različna vsebina na isto temo, o istih dogodkih in istih akterjih.

Cilj diplomskega dela je osvetliti zadevo v določenem časovnem okviru in tako preko konkretnih primerov medijskega poročanja ugotoviti, kakšno je bilo takrat stanje, ali lahko govorimo o tabu temi oziroma ali tabu teme v času demokratizacije sploh lahko še obstajajo. Cilj pa je hkrati pokazati na moč in vpliv medijev, ki preko načina poročanja, preko konteksta, ki ga uporabljajo, vplivajo na mišljenje ljudi o določeni tematiki ter tako ustvarjajo določeno javno mnenje konkretno o takratnem dogajanju, o naši polpretekli zgodovini oziroma povojnih pobojih.

V luči tega, da so se povojni poboji dogajali leta 1945, se v nalogi sprašujem, ali še obstajajo tabu teme ali je to ena izmed njih; oziroma ali je ta tema občutljiva tudi za novinarje – v smislu ali gre njihov način poročanja z roko v roki s prevladujočo ideologijo tistega, ki je na oblasti oziroma z roko v roki s politiko uredništva tiskanega medija?

Moja teza se glasi, da so povojni poboji v času po drugi svetovni vojni, torej ves čas komunistične Jugoslavije vse do osamosvojitve Slovenije leta 1991, predstavljali prepovedano (tabu) temo. Predvidevam pa, da je v 80. letih tabu padel s Spomenko Hribar in njenim delom Krivda in greh (1987) ter končno v 90. letih s številnimi drugimi deli in objavami. Glede načina poročanja pa predvidevam, da je sproščenost v 90. letih privedla do poročanja v skladu z idejnimi opredelitvami posamičnega tiskanega medija. Takrat je bilo namreč zaradi političnih sprememb omogočeno tiskanje del s tovrstnimi stališči, kot posledica nove demokratične ureditve je prišlo do sprostitve in neoviranega izražanja mnenj, novih pogledov in objavljanja različnih dokumentov, prav tako pisem bralcev. Vse to pred letom 1991 v komunistični Jugoslaviji ni bilo mogoče. Z množičnim pojavljanjem tovrstnih vsebin se je povečal tudi vpliv na javno mnenje, tako predvidevam tudi, da je bila v 90. letih javnost

zaradi vpliva medijev spremenljivega mnenja v odnosu do naše polpretekle zgodovine. To nameravam razbrati iz javno-mnenjskih raziskav odnosa Slovencev do polpretekle zgodovine.

1.2. METODOLOŠKI IN RAZISKOVALNI PRISTOP

Metodološko je delo podprto s primerjalno raziskavo časopisja, ki je izhajalo v 90. letih 20. stoletja. Izbrala sem si časopise Delo, Slovenec in Demokracijo, ki skupaj nekako uravnoteženo zajemajo takratni spekter tiskanega medijskega prostora v Sloveniji. Raziskovalni interes zahteva in predpisuje družbo-slovni pristop, saj tematika zaobjema specifičen, točno določen družbeni proces oziroma dogajanje, ker pa se ukvarjamo s pojavom tega dogajanja v tiskanih medijih, brez »slovnične«, tj. terminološke analize ne bo šlo. Pristop je že po sami tematiki nujno zgodovinski, seveda nujno novinarski (medijski), hkrati pa tudi sociološki, kulturološki, psihološki.

2. POVOJNI POBOJI – ZGODOVINSKO DEJSTVO

2.1 KONEC VOJNE – TRAGEDIJA SE ŠE STOPNJUJE

S kapitulacijo Nemškega Rajha 9. maja 1945 se je druga svetovna vojna uradno končala. Za poražence in tiste, ki niso bili na strani Narodno osvobodilne borbe (NOB), Osvobodilne fronte(OF) oziroma partizanov pa se je takrat položaj še bolj zaostril. Vedeli so, da v Sloveniji niso več varni, da na novo vzpostavljeni sistem morda ne bo imel posluha oziroma razumevanja, kaj šele usmiljenja do svojih domačih nasprotnikov.

Slovensko in gorenjsko domobranstvo, ilegalne legije in nekaj slovenskih četnikov je bilo že pred koncem vojne formalno vključenih v Slovensko narodno vojsko (SNV). Tako se je glavnina domobrancev Ljubljanske in Gorske divizije začela pomikati proti Koroški (glej sliko 2.1.1), kjer so hoteli navezati stik z britanskimi enotami. 5. britanski korpus, ki mu je poveljeval Charles Keightley, je namreč že zasedel večino Koroške. »12. maja so šli čez most na levi breg Drave slovenski civilni begunci ter tuje vojaške enote. Slovenski domobranci so se Britancem predali, oziroma so pred njimi dokončno odložili orožje, 13. maja popoldne« (Mlakar 2003: 487).

SLIKA 2.1.1: Umik nemške in domobranske vojske ter civilistov skozi Tržič.

Vir: Ferenc 2005: 7.

Proti Koroški se je umikal del enot nemške skupine armad E, hrvaške, srbske ustaške in domobranske enote in pa deli ruskih, ukrajinskih ter celo madžarskih enot, ki so se bojevale na nemški strani v zadnjem obdobju vojne. Tako slovenske domobrance kot naše civilne prebežnike so Britanci napotili na Vetrinjsko polje pri Celovcu, kjer so vzpostavili dve ločeni taborišči za bivanje. Po ocenah naj bi bilo takrat tam okrog 12 000 domobrancev oziroma pripadnikov SNV, poleg njih pa še okrog 6 000 civilnih beguncev (Mlakar 2003: 487).

Tudi vodstvo Slovenskega domobranstva oziroma SNV je pribežalo na avstrijsko stran, kjer so se nastanili v kraju Grossegg nad Milštatskim jezerom. Generala Rupnika je najbolj skrbela usoda domobrancev, to ali je begunska vlada v Londonu uspela navezati stike z Britanci na Koroškem in jim »zagotoviti jamstva za domobrance, da ne bi bili slučajno vrnjeni Titu« (Mlakar 2003: 492). Kljub Jaltskim sklepom[1] naj bi bilo Slovenskim predstavnikom v Celovcu s strani Britancev zagotovljeno, da begunci in vojaki lahko pridejo čez Dravo, kjer bodo na varnem. Res pa je, da zaveznikom status oziroma ideološko ozadje domobrancev, tj. njihova vloga v drugi svetovni vojni, ni bila popolnoma pojasnjena.

[1] Jaltski sklepi so bili sprejeti na Jaltski konferenci februarja 1945, ko so se v bivši SZ zbrali veliki trije: Roosevelt, Stalin in Churchill ter se dogovorili o povojni podobi sveta, usodi Nemčije, osnovah organizacije Združenih Narodov itd. Takrat je bilo sprejeto, da begunci pripadajo oblastem države, iz katere so pobegnili.

Tako v interesu vodilnega štaba SNV kot interesu zaveznikov je bilo, da pribežniki ostanejo v organiziranih formacijah in se še naprej urijo v vojaških tehnikah. Vstop civilnih beguncev v njihove vrste je bil zaželen, in hkrati eden od načinov, kako se izogniti vpoklicu na kakršno koli delo, katerim so se morali odzivati civilisti v tamkajšnjih dveh taboriščih. Odziv ni bil velik, je pa zadržal že obstoječe število vojakov znotraj vzpostavljenih formacij po novem imenovanih Ljubljanska divizija. Po pričevanju preživelih domobrancev naj bi bil sestavljen seznam vseh pripadnikov Ljubljanske divizije v treh izvodih, pri čemer naj bi enega celo poslali s komoro 24. maja v Jugoslavijo (Mlakar 2003: 494). A se nobenega od teh treh zapisov skozi pregledovanje arhivov do danes ni našlo; ne pri nas, ne v Beogradu, ne v emigraciji.

Domobranci so se šele v taborišču dodobra seznanili z uredbama o ustanovitvi oziroma ureditvi SNV, ki ju je sprejel Narodni odbor še v Ljubljani. General Franc Krener je 20. maja izvedel dokončno formacijsko ureditev in navzoče vojake združil v Ljubljansko divizijo SNV, ki so jo sestavljali štirje polki, tehnični, dopolnilni in orožniški bataljon ter artilerijski divizion (Borak in drugi 2005: 836, 837). Ugledni podpolkovnik Vuk Rupnik pa je imel največjo vlogo pri preprečitvi častniške prisege Narodnemu odboru oziroma »narodni vladi«, saj je bil po njegovem mnenju status begunske vlade v Londonu nedorečen, še več, izkazalo se je, da je niso priznavali ne Britanci, ne kralj Peter Karađorđević. Ravno kralju Petru naj bi bili s prisego domobranci zavezani, v takem duhu so se v Vetrinju tudi urili, s ciljem nekoč postati del jugoslovanske kraljevske vojske. Domobranske prisege Nemškemu Rajhu iz aprila 1944 oziroma januarja 1945 se ni več omenjalo, s tem pa se je molče priznavalo njeno vlogo v smislu pretekle taktične nujnosti (Mlakar 2003: 496).

Dnevi neposredno po koncu vojne so bili negotovi, vse in nič je bilo mogoče. Ena od možnih poti bi znala voditi tudi v spopad med zahodnimi zavezniki in komunistično Jugoslavijo oziroma Sovjetsko zvezo. In s to možnostjo je živelo naivno prepričanje, da bi se na strani Britancev borili tudi domobranci za odpravo komunističnega režima v domovini oziroma na jugoslovanskih tleh (Mlakar 2003: 497). Položaj pribežnikov – domobrancev in civilistov – maja 1945 ni bil lahek. Nihče ni natančno in z gotovostjo vedel, kaj jih čaka, kdo so in kam gredo. So slovenska narodna vojska, ali morda vojni ujetniki zahodnih zaveznikov? Kot »bela garda« so se zavedali svojega položaja beguncev pred »rdečo armado«.

2.2 DOREČEN STATUS SLOVENSKIH DOMOBRANCEV

Čez čas in skozi številna srečanja, dogovore in pogovore med slovenskimi predstavniki beguncev in britanskimi zavezniki na Vetrinjskem polju se je oblikovalo britansko stališče do statusa SNV. Domobranci se po mednarodnem pravu »smatrajo za vojne ujetnike tiste vojaške sile, na katerem področju so se nahajali v času nemške kapitulacije«. Torej, ker so se domobranci tedaj nahajali na območju Jugoslavije, na Titovem teritoriju, gre po mednarodnem pravu sklepati, da pripadajo Titovi vojski (Mlakar 2003: 498).

Vsekakor pa takega mnenja niso bili v vodstvu slovenskega domobranstva. Spričo vse prej kot zaostrenih varnostnih razmer v taboriščih, živahnim kulturnim življenjem, dovoljenim vojaškim urjenjem in drugih ugodnosti, so tako rekoč vsi pričakovali selitev v Italijo. Še prej pa na podlagi neosnovanih govoric in pričakovanj možen skupni napad z zavezniki na komuniste. Britanski zavezniki so bili že pred koncem vojne obveščeni in opozorjeni na morebiten težak in logistično zahteven umik beguncev pred komunisti. Miha Krek – vodja begunske vlade v Londonu – je že aprila napovedal, da se bo v primeru Titove ali sovjetske zasede iz Slovenije umaknilo v Italijo vsaj 25 000 ljudi, še več iz drugih delov Jugoslavije. »Vsi ti begunci bodo v smrtni nevarnosti, kolikor padejo v roke Titovim komunistom, in bodo skušali najti zatočišče in zaščito pri zahodnih zaveznikih ter si bodo želeli predvsem to, da ne bi bili izročeni jugoslovanskim oblastem. Po Krekovih besedah pa so (bodo) pri tem pripravljeni stopiti pred katerokoli zavezniško sodišče, ki bo lahko preučilo njihovo ravnanje v teku vojne« (Mlakar 2003: 499).

Britanci so aprila 1945 videli tri poti ravnanja s slovenskimi begunci: lahko se jih uporabi kot pomožne čete, ali se jih izroči jugoslovanski armadi, ali pa se jih razoroži in odpelje v begunska taborišča. Sprejeta je bila tretja možnost, potrjena tudi s strani britanskega premiera Churchilla in ameriške vlade v Washingtonu. Tako so kljub pobudam za predajo kolaborantov Titovi vojski s strani štaba zavezniških letalskih sil za Balkan, ki se ni hotel zameriti Jugoslovanom, 2. maja v Caserti izdali navodila, da se vse »disidentske ali kvizlinške« jugoslovanske enote smatra kot predano (sovražno) osebje in se jih napoti v taborišča, o njihovi nadaljnji usodi pa naj bi naknadno odločale zavezniške vlade (Mlakar 2003: 499, 500).

Kmalu so si Jugoslovani in Britanci prišli še bolj »na vzkriž«. Cilj jugoslovanskega oziroma slovenskega partizanskega vodstva je bilo zasesti celotno Koroško in jo priključiti Jugoslaviji. Kar pa je bilo v popolnem nasprotju s sklepi zavezniških sil z moskovske konference v oktobru 1943, po kateri se Avstrijo obnovi v okviru meja pred Hitlerjevim »Anschlussom«, in tudi v nasprotju s kasnejšimi sklepi, da ob koncu vojne Britanci okupirajo območje Koroške in Štajerske. Dodelitev okupacijske cone Jugoslaviji tako ni bila predvidena, zato so Britanci od partizanskih enot zahtevali, da se umaknejo za predvojne meje. O tem Jugoslovani niso hoteli nič slišati, še več, pri Britancih so protestirali, češ da oni sprejemajo vdajo protititovskih sil, in zahtevali, da jim jih izročijo. »Keightley je obljubil, da bo vse enote, ki so se njegovemu korpusu predale »pomotoma«, vrnil v Jugoslavijo!« Zanimivo pri tem Keightleyevem zagotovilu pa je to, da je na t. i. obljubljeno predajo prav takrat na južni strani Drave čakala še celotna SNV, in se je, kot vemo, 13. maja tudi nemoteno izvedla (Mlakar 2003: 500, 501).

Torej zakaj in kako? Delno je vplivalo na britansko odločitev o vrnitvi slovenskih domobrancev v domovino v roke komunističnim nasprotnikom tudi dejstvo, da bi jim »rdeča armada« povzročala manj težav pri repatriaciji, tj. vrnitvi britanskih vojnih ujetnikov, ki so bili prej v nemških taboriščih in so jih tedaj osvobodili Sovjeti. Delno pa so se ustrašili logistične in oskrbovalne problematike ob napovedanem prihodu 300 000 Nemcev in 200 000 Hrvatov na avstrijsko ozemlje. Dne 17. maja je tako brigadir Low izdal povelje, da »bodo vsi Jugoslovani, ki so trenutno na območju korpusa, čimprej izročeni Titovim silam«, pri čemer »jim ne bo sporočen cilj preselitve. Organizacijo izročitve bo izvedel štab v povezavi z jugoslovanskimi silami ...« (Mlakar 2003: 501-503).

Izročanja beguncev iz Vetrinja so tako redno potekala že od 18. maja dalje, je pa glavni štab podal omejitev, da nihče ne sme biti vrnjen v Jugoslavijo proti svoji volji oziroma, da se begunce, tako vojake kot civiliste, vrača v domovino, če ne bo za to potrebna uporaba sile. V primeru nasprotovanja na strani beguncev, se jih evakuira v italijanska taborišča južno od reke Pad. Tako so Britanci zavestno sledili določilu, po katerem so Jugoslovane vračali Titovim silam, in prikrivali cilj preselitve, spodbujali pa prepričanje beguncev, da se le – ti selijo v Italijo. S tem se je v literaturi za omenjeno Lowovo povelje uveljavil naziv »povelje prevara« (Deception Order) (Mlakar 2003: 504).

19. maja sta na štabu 5. korpusa polk. Ivanović in brigadir Low sklenila sporazum o umiku jugoslovanskih sil s Koroške ter o vrnitvi protititovskih beguncev. Označila sta jih kot »Jugoslovane, ki so se v uniformi bojevali z Nemci in njihovo spremljevalno osebje«. Mednje pa so spadali ustaši, domobrani, četniki, nedičevci in belogardisti – s tem izrazom so označili pripadnike SNV oziroma domobrance. Do takrat je bilo nekaj tisoč ustašev Jugoslaviji že izročenih, sporazum pa je nadalje predvideval predajo beguncev v dveh smereh: prek železniške postaje Podgorje naj bi izročili okrog 10 000 beguncev in prek tiste v Pliberku približno 5 000 ujetnikov. Podpisnika sporazuma sta imela skupaj v mislih 18 500 beguncev, vendar nekateri viri navajajo, da je bilo repatriirano večje število vojnih ujetnikov (Mlakar 2003: 505).

Kasnejše navedbe Britancev, češ da niso vedeli za nehumano ravnanje jugoslovanskih oblasti z vrnjenimi ujetniki oziroma, da naj bi jim po njihovih informacijah bila zagotovljena korektna obravnava in celo sojenje, niso nujno resnične. Kajti, že 17. maja je feldmaršal Alexander imel pomisleke, saj bi po njegovem mnenju vrnitev beguncev v domovino lahko bila »usodna za njihovo zdravje«. Podobno neosnovano je britansko neopravičljivo dejanje, da jugoslovanskim beguncem niso podelili formalnega statusa vojnih ujetnikov, temveč so jih uvrstili v kategorijo »sovražno osebje, ki se je predalo«. Temu naj bi bilo tako iz povsem praktičnih razlogov, ko tako veliki množici ljudi niso bili zmožni zagotoviti bivanjskih razmer, ki po 10. in 11. členu ženevske konvencije[2] iz leta 1929 pripadajo vojnim ujetnikom (Mlakar 2003: 506, 507).

Transport slovenskih domobrancev je potekal tako, da so jih britanski vojaki na kamionih v spremstvu tankov ali drugih vojaških vozil pripeljali do železniške postaje, kjer so se vkrcali na vagone in tedaj so jih prevzele jugoslovanske straže. To so bili vagoni za živino za navadne vojake in potniški vagon za častnike ter ženske in otroke. Vsak dan sta praviloma na pot odšla dva transporta, običajno najprej iz Podgorja na Jesenice in potem po Gorenjski ter iz Pliberka v Dravograd in naprej v Celje.

[2] Ženevske konvencije so štiri mednarodne pogodbe, podpisane v Ženevi v letih 1864, 1906, 1929 in 1949, ki vzpostavljajo načela humanitarnega prava in urejajo ravnanje z vojnimi ujetniki in civilisti v času oboroženih spopadov, tj. da ujetnik ni več sovražnik in da se zato z njim mora ravnati humano.

Domobranci so se ob predaji prvič srečevali s poostrenim britanskim nadzorom, ob vkrcanju na vlak celo z odvzemanjem lastnine in še zadnjega, skritega orožja. Prevzem s strani jugoslovanskih enot pa je že mejil na ropanje (Mlakar 2003: 507).

Avtor članka v Slovencu Drago Lavrenčič iz Londona leta 1995 povzema knjigo Johna Corsellisa, ki je v letih 1945 – 1947 deloval kot kvekerski socialni delavec v taboriščih slovenskih beguncev v Vetrinju in drugje na Koroškem. Corsellis je pisal tudi o angleškem kapetanu po imenu Nigel Nicolson, poznejšem konzervativnem poslancu, ki je desetletja po Vetrinjski tragediji zapisal: »To je bila ena najbolj sramotnih operacij, kar so jih kdaj izvršili britanski vojaki ...« Avtor članka v Slovencu pa dodaja, da so Angleži v želji, da bi pomirili Stalina in Tita, namerno izvedli veliko izdajstvo. Omenja tudi kapetana Tonyja Croslanda, kasnejšega zunanjega ministra v laburistični vladi, ki je zapisal v svoj dnevnik: »Problem s protititovskimi Hrvati in Slovenci povzroča malone državljansko vojno v britanski armadi ... Med tukajšnjimi oficirji vladata velik odpor in zagrenjenost zaradi prevare in nepoštenosti (pri operaciji izročanja)«, zapiše Lavrenčič v Slovencu kot vir pa navaja knjigo Johna Corsellisa (Lavrenčič 1995: 31).

2.3 KRUTA REALNOST

27. maja je bil v Jugoslavijo prepeljan prvi slovenski transport; okrog 600 slovenskih civilistov, tehnični in orožniški bataljon slovenskih domobrancev, ki sta skupaj štela 800 mož in del štajerskega četniškega odreda (Mlakar 2003: 507). »Dan pozneje sta se odpeljala 4. polk in dopolnilni bataljon, 29. maja pa 3. polk in artilerijski divizion. 30. maja je bil na vrsti 2. polk pod poveljstvom Vuka Rupnika, vendar se je ta zadnji hip izognil vrnitvi« (Borak in drugi 2005: 837). To je bil dan, ko je vodstvu Narodnega odbora končno postalo jasno, da transporti ne odhajajo v Italijo, kot so verjeli, ampak se vračajo v domovino. In to je bil začetek Vetrinjske (domobranske) tragedije. Hkrati je bil to začetek »Vetrinjskega čudeža«, saj naj bi se okrog 6 000 civilistov vseeno izognilo vrnitvi.

Nekaterim je uspelo pobegniti pred Titovimi silami že med prevozom, nekaterim v kasnejših transportih, in nekateri so se tudi vrnili na Vetrinjsko polje, da bi opozorili nič hudega sluteče begunce na resnico in grozo, ki jih čakata. Pa jim niso verjeli. Z namenom, da med ujetniki ne bi zavladala panika, je domobransko vodstvo vse te tri dni verjelo britanskim lažem in

nadaljevalo z optimističnim in pozitivnim odnosom do situacije v smislu: »Kamor so šli drugi, gremo tudi mi« (Mlakar 2003: 510).

Natančnega števila vrnjenih domobrancev in civilistov verjetno ne bomo vedeli nikdar, tudi v različnih virih se pojavljajo različne številke, ocene in interpretacije. »Joža Basaj (predsednik Narodnega odbora, op. B.B.) je v svojem poročilu 1. junija Mihi Kreku v seštevku navedel število 11.100, in sicer za 27. maj 600, za 28. maj 3.000, za 29. maj 1.800, za 30. maj 3.000 in še za 31. maj 2.700 /.../ V britanskih virih se navaja med drugim zelo natančno število 8.263 ali pa tudi 10.400, po vojnem dnevniku 5. korpusa pa celo 11.850« (Mlakar 2003: 511). Najpogosteje se tako v slovenski literaturi pojavljajo ocene v višini 8 000 – 11 000 vrnjenih domobrancev.

2.4 PREVZEM SLOVENSKIH UJETNIKOV

Domobrance sta od britanske vojske prevzela Ozna (Oddelek za zaščito naroda, od leta 1946 UDBA, op.B.B.) in Knoj (Korpus narodne obrambe Jugoslavije, op. B.B). Tiste iz smeri Pliberka so zapirali v koncentracijsko taborišče Teharje, kjer je bil med vojno nemški center za predvojaško vzgojo (Pučnik 1998: 41).

SLIKA 2.4.1: Vrnjeni domobranci v Kranju, 30. maj 1945.

Vir: Ferenc 2005: 15.

Del vrnjenih ujetnikov so prepeljali z vlakom prek Maribora v Teharje, ostale pa prek Slovenj Gradca do Mislinja, od tam pa peš do Velenja in naprej spet z vlakom do Celja in Teharij. Domobranci pripeljani s Podgorja pa so preko Karavanškega predora in Jesenic odšli v Kranj (glej sliko 2.4.1), Škofjo Loko ali Šentvid pri Ljubljani. S taborišči je upravljala Ozna, varovanje in eksekucije pa so izvrševali pripadniki Knoja – poveljstvo slovenske II. divizije (Pučnik 1998: 41).

Mitja Ribičič – Ciril (ožji član vodstva Ozne) in Bojan Polak – Stjenka (vodja Knoja) sta leta 1992 skupščinski komisiji za raziskavo povojnih množičnih pobojev pojasnjevala, da pri pobojih nista sodelovala ne Ozna ne Knoj, in da o tem onadva nista nič vedela. Ribičič je takrat zatrjeval, da o teh usmrtitvah in pobojih ni odločal noben oficir Ozne, ne Ivan Maček – Matija, ne Tito, ampak vodstvo jugoslovanske armade. Ozna naj bi kot preiskovalni organ zgolj delala selekcijo med nespornimi osebami in kolaboranti, jih zasliševala ter predajala sodišču, in ni pripravljala seznamov za likvidacije. Predvsem pa naj bi prevzemala le civiliste, vojaške osebe naj bi bile v pristojnosti vojske. Stjenka je dodal, da je za poboje izvedel šele leta 1953 in da ne ve oziroma ne verjame, da bi Knoj, ki ga je vodil, pri tem sodeloval. »Knoj je imel tri naloge: da ščiti meje, da zavaruje pomembne objekte in komunikacije in da se bori proti grupacijam, ki so še vedno bile ali prihajale na slovensko ozemlje.« Sicer pa naj bi Stjenka v tistem času slišal, »da je iz Beograda neposredno prišlo nekaj oficirjev, ki so imeli pooblastila za vse tisto, kar se je potem dogajalo v Rogu in drugod« (Vasle 1992: Arhiv Dela).

Ob tej priliki naj napišemo še to, da je Matija Maček – Mitja (general Ozne za Slovenijo) na vprašanje komisije za množične poboje v letu 1991 o odločitvi za povojne poboje povedal: »**V takih okoliščinah si nismo mogli dovoliti, da pustimo pri življenju izdajalce in zločince**, ki bi v primeri zunanje vojaške intervencije lahko služili kot kader za vojno proti novi Jugoslaviji. /.../ Pustiti pri življenju vrnjene izdajalce, je bilo tveganje, ki ga nihče ni hotel prevzeti,« je bilo zapisano v Slovenskih novicah v feljtonu z naslovom: Ivan Maček – Matija pred preiskovalno komisijo (Brez avtorja 1991a: Arhiv Dela).

Časnik Delo je oktobra 1992 objavil povsem nova in drugačna pričevanja vpletenih v povojne poboje. Zdenko Zavadlav, nekdanji oznovec, je opredelil povojne poboje v treh oblikah: V prvo skupino naj bi sodili poboji iz maščevanja, ki niso imeli nič opraviti s politiko in so v lokalnih merilih potekali od 9. pa do približno 25. maja, dokler Ozna ni razvila svoje mreže

na celotnem območju Slovenije. Drugo obliko pobojev naj bi zagrešila tretja armada, pobili naj bi predvsem ustaše in hrvaške domobrance, tudi ženske, starce in dojenčke. Šlo je za t.i. križev pot vse do Bosne, kjer so dokončno obračunali z vsemi. Število teh ujetnikov se ocenjuje na 60-80 000, tudi do 150 000 (Franjo Tuđman). Zavadlav se spominja: »O tem, kolikšna je bila kolona, govori podatek, da je hodila prek mariborskega mostu tri dni in tri noči.« Za tretjo obliko likvidacij pa govorec šteje poboje, ki jih je selekcionirala in organizirala Ozna, opravil pa Knoj. Po Zavadlavu je šlo za »čiščenje pred volitvami in pred sprejetjem ustave«, podrejenim, ki so izročali ujetnike sodiščem, pa je bilo rečeno, da jih bodo sodišča izpustila ter da lahko Ozna še vedno opravlja izvensodne likvidacije (Vasle 1992: Arhiv Dela).

SLIKA 2.4.2: Teharske barake (po spominu), Marijan Tršar, lavirana perorisba.

Vir: Ferenc 2005: 78.

Ozna je s pomočjo slovenskega Knoja večino žrtev zbirala v večjih taboriščih in lokalnih zaporih po vsej Sloveniji. Če nanizamo samo nekaj najbolj znanih koncentracijskih taborišč, bi ta bila v Teharjah (glej sliko 2.4.2), Šentvidu, Šterntalu (Kidričevo), Studencih in Brestrnici pri Mariboru, nekaj manjših pa še v Kranju, Škofji Loki, na Perovem pri Kamniku, v Prašnikarjevem gradu in samostanu Mekinje, v Celju in Mariboru ter na Teznem. V Sloveniji ga skoraj ni bilo večjega kraja, kjer leta 1945 ne bi bilo zapora, nad katerimi pa je imela nadzor le Ozna za Slovenijo (Pučnik 1998: 42, 43). »Po pričevanjih so v teh prehodnih taboriščih potekala intenzivna zasliševanja in nezaslišana mučenja, s katerimi skoraj ni

primerljivo tudi dogajanje v nekaterih nacističnih taboriščih. Preživeli govorijo o stradanju, izpostavljanju na pekočem soncu oziroma ležanju na kamenju, streljanju, stalnem iskanju in prikrivanju, tepežu, mučenju častnikov, poniževanju in pobijanju žensk« (Mlakar 2003: 516, 517).

Stražarji so o ujetnikih v Teharjah poizvedovali in jih tudi zasliševali, nato pa razdelili v tri skupine. V **skupino A** so uvrstili predvsem mladoletne, ki so bili po večini poslani na prisilno delo, nekateri pa tudi pobiti. V **skupino B** so spadali vojaki, ki so se domobranstvu pridružili po 1. januarju 1945 in naj bi jim bilo sojeno na vojaških sodiščih. **Skupina C** je bila najštevilčnejša in predvidena za usmrtitev brez sojenja. V bližini omenjenih taborišč tako najdemo množična morišča. V Teharjah pri Celju, v jamah in breznih pod Krenom, v jami pod Macesnovo gorico, v Dvojnem breznu pri Cink križu, v jami na Rugarskih klancih, v breznih Ušiva jama. V okolici Škofje Loke pod Lovrenško goro, pri vaseh Bodovlje, Pevno in Crngrob ter v Brezarjevem breznu pri Šentvidu, če naštejemo le nekatera od njih (Mlakar 2003: 517, 519). Žrtve so zvezali z žico nemške vojaške telefonije (glej sliko 2.4.3) po dva skupaj z rokami na hrbtih. »Z žrtvami so ravnali skrajno surovo, deloma tudi izrazito maščevalno, saj so morale včasih prepevati domobranske pesmi tudi pred jamo, pri tem pa so jih pretepali s palico« (Pučnik 1998: 44).

SLIKA: 2.4.3: Zgornja Hudinja, žrtve so bile zvezane.

Vir: Ferenc 2005: 46.

Uporabljali so rafalno ali posamično streljanje v tilnik. Pogosto so jih slekli do golega in pred strelom tudi zasliševali, z namenom ugotoviti, ali ima ujetnik zlate zobe. V primerih, da je bilo temu tako, so sledili še dodatni mučni prizori. Obstajajo tudi viri, ki navajajo primere brez streljanja oziroma metanje živih ljudi v jame na mrtve ljudi. Likvidatorji so za konec v brezna in jame metali bombe, vse skupaj razstrelili in zasuli – prikrili (Mlakar 2003: 519, 520).

> *Najbolj pretresljiva so grobišča v kočevskih jamah. Deloma zato, ker leži v njih gotovo največ umorjenih Slovencev, deloma pa tudi zato, ker je bil sam postopek pobijanja izredno grozovit in nečloveški. Neizpodbitno dejstvo je, da so v kraške jame metali tudi žive in težko ranjene ljudi, da so bili mnogi zgolj lažje ranjeni ali celo poškodovani in da so v jamah bili obsojeni na počasno umiranje od žeje in lakote. Pričevanja živih, ki so se rešili iz tega pekla, povedo o bistvu komunistične ideologije veliko več kakor najbolj znanstvene analize tega sistema. Povedo, da so imeli komunisti enak odnos do človeškega življenja kot Hitlerjevi nacisti. Povedo, da so tudi oni zlorabili državo za uničevanje lastnih državljanov* (Pučnik 1998: 45).

Tako je bila skoraj vsaka sled za domobranci izbrisana, kot da ne bi obstajali, dobesedno so se ugreznili v zemljo – cilj je bil dosežen. Vzpostavljena je bila absolutna partijska oblast in nagnan strah v kosti vsem, ki so preživeli ter imeli kaj povedati. Notranji minister Zoran Polić je 12. junija 1945 izdal odredbo na podlagi zveznega odloka, da naj se ukrene vse potrebno za odstranitev (zravnanje z zemljo) vseh pokopališč in posameznih grobov okupatorjev ter domačih izdajalcev in se tako »izbriše vsaka sled za njimi« (Mlakar 2003: 521). To je bilo dejanje maščevanja in obračun z političnim sovražnikom, za katerim je stalo vsejugoslovansko povelje.

O povojnih pobojih na slovenskih tleh je odločal najožji jugoslovanski politični in vojaški vrh. Večina ukrepov in določitev za uničenje vseh notranjih sovražnikov v zaključnih fazah vojne in po njej je bilo dorečenih že leta 1944 v Beogradu na sestanku šefov varnostnih služb pod vodstvom Aleksandra Rankovića, odločilno besedo pri vsem tem pa je nedvomno imel Josip Broz – Tito. Verjetno usodo domobrancev in drugih je Tito nakazal tudi v svojem govoru 26. maja v Ljubljani, ko je med drugim dejal, da se je »samo manjšemu delu izdajalcev« posrečilo pobegniti in da ta manjšina nikdar več ne bo gledala naših »divnih

planin, naših cvetočih polj. Če pa bi se to vendarle zgodilo, bo to trajalo zelo kratek čas« (Mlakar 2003: 523, 524).

2.5 ŠTEVILO ŽRTEV POVOJNIH POBOJEV

V literaturi se pojavljajo različne ocene in številke. V povzetku študije z naslovom **Žrtve druge svetovne vojne in zaradi nje (april 1941 – januar 1946)**, objavljenem leta 2005, raziskovalki navajata **13 898** žrtev povojnega nasilja oziroma vsaj **13 556** žrtev povojnih pobojev (Rihtar in Šorn 2005: 19, 20). Število povojnih žrtev se ocenjuje tudi na **11 750** pobitih od 13 300 vrnjenih domobrancev oziroma beguncev z Vetrinjskega polja (Mlakar 2003: 522). Leta 1950 naj bi Lado Kozak dal izjavo Edvardu Kocbeku, da je Boris Kidrič »dal povelje za poboj **12 000** mladih belogardistov« (Mlakar 2003: 524). V zapisih o novejši zgodovini Slovenije pa je najti podobne podatke, da je bilo v povojnih pobojih pobitih približno **12 587** domobrancev in okrog 160 slovenskih četnikov. Zaslediti pa je tudi to, da je bilo po vojni pobitih oseb protirevolucionarnega tabora kar **13 960**, kar predstavlja 15 % vseh žrtev padlih na slovenskih tleh v času druge svetovne vojne (Borak in drugi 2005: 793-795). Med vojnimi vojaškimi izgubami je bilo največ partizanskih žrtev (18 900), tako bi lahko rekli, da je v času vojne umrlo preveč partizanov, v času takoj po vojni pa preveč domobrancev.

Jože Pučnik – predsednik *Raziskovalne komisije državnega zbora za povojne množične poboje, pravno dvomljive procese in druge tovrstne nepravilnosti* – je v svojih zapisih navedel, da naj bi bilo sicer na podlagi nepopolnih podatkov po 9. maju 1945 pobitih od 14 000 do 18 000 slovenskih državljanov. V te ocene naj ne bi bili zajeti tujci (vojni ujetniki in civilisti hrvaške, srbske, bosanske, albanske, nemške in italijanske narodnosti), ki sta jih po vojni likvidirala slovenska Ozna in Knoj. S pričo neugotavljanja krivde posameznikov na civilizacijsko priznane načine, človeško življenje za komunistično Ozno ni imelo nobene cene (Pučnik 1998: 45).

Četudi so likvidatorji oziroma Ozna in Knoj kdaj zapornike izpuščala ali pomilostila (iz taborišča v Teharjah je bilo avgusta 1945 izpuščenih 400 zapornikov), niso vsi nujno prišli tudi živi domov. Na prostosti so jih namreč čakale različne neformalne ali pa tudi organizirane skupine »maščevalcev« in jih same likvidirale, lahko pa da so izginili tudi kasneje. Od začetka avgusta 1945 pa je sicer že veljala splošna amnestija oziroma odpustitev

kazni (Borak in drugi 2005: 838). Manjši del ujetnikov so novi oblastniki postavili pred vojaško sodišče, v Teharjah je sodil en senat, v Šentvidu pa dva. Tisti obsojeni, ki naj bi služili zaporno kazen, so bili po amnestiji v precejšnji meri izpuščeni, izjema pa so bili nekateri, ki so jih oblasti »hranile« za različne sodne procese. Zgodilo se je več procesov, na katerih so bili nekateri domobranci, še posebej častniki, obsojeni na dolgotrajne zaporne kazni ali celo smrt (Borak in drugi 2005: 839).

Javnost o radikalnih obračunih z domobranci seveda ni bila obveščena. Izvajalci likvidacij oziroma jugoslovansko vodstvo je držalo zadevo v tajnosti, saj se je zavedalo, da mednarodna do neke mere pa tudi domača javnost tega ne bi odobravala. V časopisju so ljudje lahko zasledili le krajše novice o vračanju domobrancev s Koroške v domovino, temu je v medijih sledil molk, pisalo se je le še o posameznih procesih. Vse do leta 1975, ko temo prvič odpre Edvard Kocbek in nato šele leta 1987, ko izide takrat sporno delo Spomenke Hribar **Krivda in greh.** V tem času je bilo veliko napisanega na temo povojnih pobojev le v emigraciji in slovenskem zamejstvu, ko so številni pobegli in preživeli obujali spomine in podajali svojo izkušnjo črno na belem v večen opomin. Jugoslovanska oblast je vse to prikrivala, tako se v slovenski javnosti o povojnih pobojih ni smelo govoriti in spomin na tragične dogodke je v javni sferi počasi zamiral. Šlo je za manipulacijo z javnim mnenjem, ideološko nasilje in potvarjanje zgodovine. Stroka, politika in javnost so lahko z odprto polemiko začeli šele s pojavom demokracije v Sloveniji.

Tako konec leta 1990 v časniku Demokracija zasledimo, da se v slovenski javnosti še ni utrdil podatek, da so Angleži maja 1945 iz Vetrinja predali 26.339 ljudi. »Skoraj vsi od teh so bili pobiti v Sloveniji (12.196 Hrvatov, 5.480 Srbov, 400 Črnogorcev in 8.263 Slovencev)« (Žajdela 1990d: 8, 9). Vira podatkov avtor sicer ne navaja.

2.6 MNOŽIČNA GROBIŠČA

V letu 2007 smo bili priča novim izkopavanjem in ugotovitvam v zvezi s povojnimi poboji, še posebej v okolici Maribora in Škofje Loke. Zdi se, da zgodbi, tako po zgodovinski kot politični plati še zdaleč ni videti konca, žrtev pa je najti vedno več.

Leta 1999 v dnevniku Večer zasledimo članek o moralnem bremenu, ki že pol stoletja teži Slovence. Zapiše pa se tudi informacija, da naj bi bilo na Slovenskem 110 grobišč, v njih pa

naj bi bili ostanki 180 000 zverinsko pobitih ljudi, v večini Hrvatov in kar 40 000 Slovencev. (Ivačič 1999: Arhiv Dela) Nekaj večjih grobišč je dobilo kar simbolen pomen, o preostalih praktično ne vemo ničesar. »V zvezi s Teharji se v literaturi in spominskih pričevanjih omenjajo kot kraji pobojev in s tem množična grobišča zlasti opuščeni rudniški jaški oziroma jame pri Hrastniku« (Mlakar 2003: 519). Tu se največkrat omenja rov sv. Barbare (v Hudi jami pri Laškem, op. B.B.). Grobišča so v 90. letih še neraziskana, vse kar se je o njih vedelo, so bile izpovedi posameznih domačinov, ki so jih večinoma zbrali redki požrtvovalni novinarji (Pučnik 1998: 46). Velika večina teh množičnih grobišč niti ni označenih. O tem, kako je slovenska država tu povsem odpovedala, lahko veliko preberemo tudi v tiskanih medijih v 90. letih 20. stoletja. Gre za aspekt povojnih pobojev, o katerem se je največ pisalo, tj. o komemoracijah, spominskih obeležjih in proslavah.

SLIKA: 2.6.1: Odprtje spominskega parka Teharje, 10. oktober 2004.

Vir: Ferenc 2005: 79.

Po besedah Pučnika, gre za civilizacijsko in moralno sramoto, ko slovenska država razen nekaj sredstev za spominske kapelice v Rogu in obeležje na Teharjah (glej sliko 2.6.1), ni za trajnostni spomin in opomin namenila nič denarja. So se pa našli številni posamezniki in nekatere organizirane skupine, ki so zbrale sredstva in voljo za postavitve farnih plošč z osnovnimi podatki o žrtvah v posameznih farah in druga skromna obeležja (Pučnik 1998: 47).

Po interpretaciji avtorja Blumenwitza naj slovenska država ne bi bila mednarodnopravno zavezana raziskati usode pobitih po vojni in odkrivati njihova grobišča, saj se te osebe na splošno po Zakonu o vojnih grobiščih iz leta 2003 obravnava kot civiliste in ne vojaške osebe. Po drugi strani pa bi bilo nedopustno, da bi se Slovenija tako pavšalno sklicevala na njihov status civilnih oseb, saj iz splošnih človekovih pravic za slovensko državo izhaja dolžnost, utemeljena v mednarodnem pravu, da poizve, kje se nahajajo grobišča oseb, ki so bile na njenem ozemlju pogrešane v letih 1945 in 1946. Pravica do razjasnitev o grobovih družinskih članov namreč prav tako spada med temeljne človekove pravice (Blumenwitz 2005: 165, 166).

2.7 MORALNI VIDIK POVOJNIH POBOJEV

Mobilizacijska in migracijska dinamika druge svetovne vojne nikakor ni bila črno – bela. V iskanju rešitve v takratnem silovitem vojnem viharju človeku ni bilo lahko. Vemo za medvojne poboje civilistov s strani obeh taborov; okupatorja z domačimi pomagači in narodnoosvobodilnih partizanov. Nihče ni ostal čist, bilo je na tisoče dezerterjev, skrivačev in beguncev. Takrat ni šlo za prostovoljstvo ali svobodo izbire, šlo je za nujnost preživetja. A vse se enkrat konča, in tudi druga svetovna vojna se je – vsaj formalno.

Slika 2.7.1: Uvodnik v Slovenskem poročevalcu, 26.5.1945, avtor Tone Seliškar.

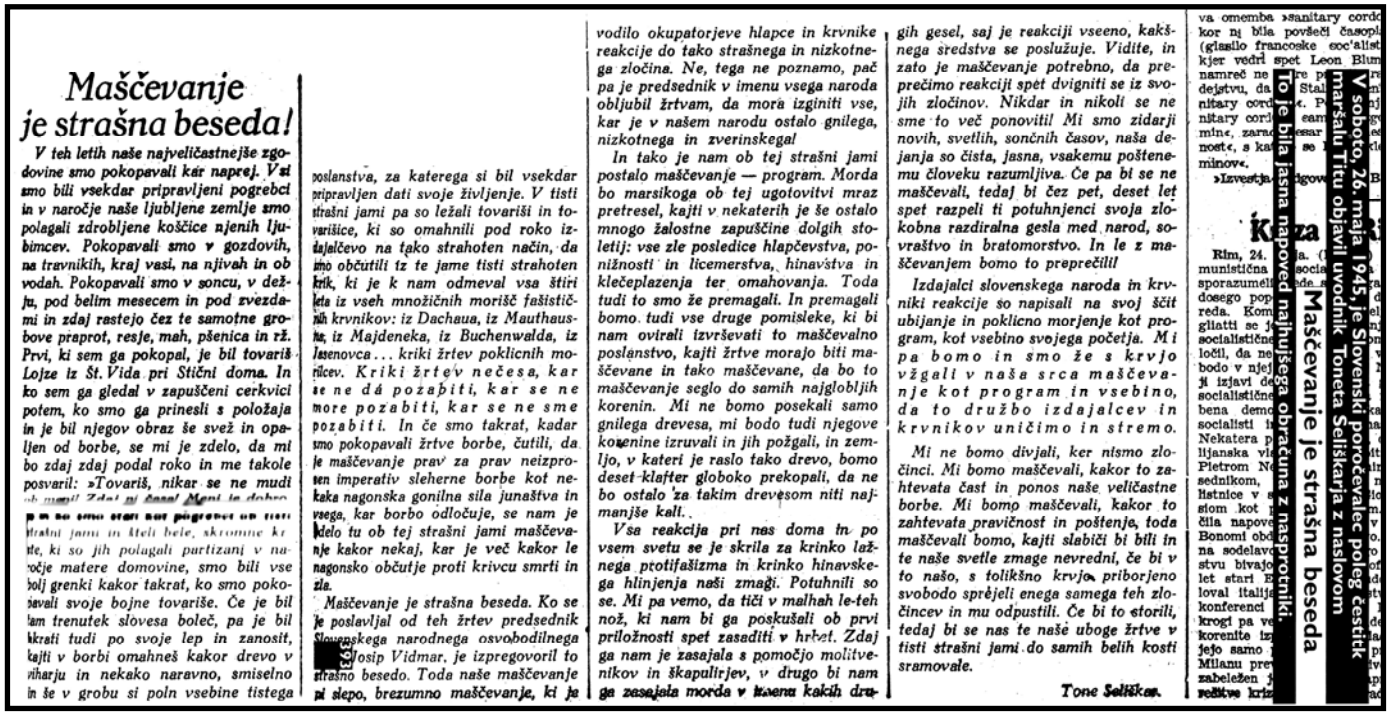

Maščevanje je strašna beseda!

V teh letih naše najveličastnejše zgodovine smo pokopavali kar naprej. Vsi smo bili vsekdar pripravljeni pogrebci in v naročje naše ljubljene zemlje smo polagali zdrobljene koščice njenih ljubimcev. Pokopavali smo v gozdovih, na travnikih, kraj vasi, na njivah in ob vodah. Pokopavali smo v soncu, v dežju, pod belim mesecem in pod zvezdami in zdaj rastejo čez te samotne grobove praprot, resje, mah, pšenica in rž. Prvi, ki sem ga pokopal, je bil tovariš Lojze iz Št. Vida pri Stični doma. In ko sem ga gledal v zapuščeni cerkvici potem, ko smo ga prinesli s položaja in je bil njegov obraz še svež in opaljen od borbe, se mi je zdelo, da mi bo zdaj zdaj podal roko in me takole posvaril: »Tovariš, nikar se ne mudi [illegible] Zdaj ni čas! Meni je dobro [illegible] smo stali kot pogrebci ob tisti [illegible]ralni jami in kleli bele, skromne kr[illegible]te, ki so jih polagali partizani v naročje matere domovine, smo bili vse bolj grenki kakor takrat, ko smo pokopavali svoje bojne tovariše. Če je bil tam trenutek slovesa boleč, pa je bil takrati tudi po svoje lep in zanosit, kajti v borbi omahneš kakor drevo v viharju in nekako naravno, smiselno in še v grobu si poln vsebine tistega poslanstva, za katerega si bil vsekdar pripravljen dati svoje življenje. V tisti strašni jami pa so ležali tovariši in tovarišice, ki so omahnili pod roko izdajalčevo na tako strahoten način, da smo občutili iz te jame tisti strahoten krik, ki je k nam odmeval vsa štiri leta iz vseh množičnih morišč fašističnih krvnikov: iz Dachaua, iz Mauthausna, iz Majdeneka, iz Buchenwalda, iz Jasenovca ... kriki žrtev poklicnih morilcev. Kriki žrtev nečesa, kar se ne dá pozabiti, kar se ne more pozabiti, kar se ne sme pozabiti. In če smo takrat, kadar smo pokopavali žrtve borbe, čutili, da je maščevanje prav za prav neizprosen imperativ sleherne borbe kot nekaka nagonska gonilna sila junaštva in vsega, kar borbo odločuje, se nam je zdelo tu ob tej strašni jami maščevanje kakor nekaj, kar je več kakor le nagonsko občutje proti krivcu smrti in zla.

Maščevanje je strašna beseda. Ko se je poslavljal od teh žrtev predsednik Slovenskega narodnega osvobodilnega [illegible]osip Vidmar, je izpregovoril to strašno besedo. Toda naše maščevanje ni slepo, brezumno maščevanje, ki je vodilo okupatorjeve hlapce in krvnike reakcije do tako strašnega in nizkotnega zločina. Ne, tega ne poznamo, pač pa je predsednik v imenu vsega naroda obljubil žrtvam, da mora izginiti vse, kar je v našem narodu ostalo gnilega, nizkotnega in zverinskega!

In tako je nam ob tej strašni jami postalo maščevanje — program. Morda bo marsikoga ob tej ugotovitvi mraz pretresel, kajti v nekaterih je še ostalo mnogo žalostne zapuščine dolgih stoletij: vse zle posledice hlapčevstva, ponižnosti in licemerstva, hinavštva in klečeplazenja ter omahovanja. Toda tudi to smo že premagali. In premagali bomo tudi vse druge pomisleke, ki bi nam ovirali izvrševati to maščevalno poslanstvo, kajti žrtve morajo biti maščevane in tako maščevane, da bo to maščevanje seglo do samih najglobljih korenin. Mi ne bomo posekali samo gnilega drevesa, mi bodo tudi njegove korenine izruvali in jih požgali, in zemljo, v kateri je raslo tako drevo, bomo deset klafter globoko prekopali, da ne bo ostalo za takim drevesom niti najmanjše kali.

Vsa reakcija pri nas doma in po vsem svetu se je skrila za krinko lažnega protifašizma in krinko hinavskega hlinjenja naši zmagi. Potuhnili so se. Mi pa vemo, da tiči v malhah le-teh nož, ki nam bi ga poskušali ob prvi priložnosti spet zasaditi v hrbet. Zdaj ga nam je zasajala s pomočjo molitvenikov in škapulirjev, v drugo bi nam ga zasajala morda v imenu kakih drugih gesel, saj je reakciji vseeno, kakšnega sredstva se poslužuje. Vidite, in zato je maščevanje potrebno, da preprečimo reakciji spet dvigniti se iz svojih zločinov. Nikdar in nikoli se ne sme to več ponoviti! Mi smo zidarji novih, svetlih, sončnih časov, naša dejanja so čista, jasna, vsakemu poštenemu človeku razumljiva. Če pa bi se ne maščevali, tedaj bi čez pet, deset let spet razpeli ti potuhnjenci svoja zlokobna razdiralna gesla med narod, sovraštvo in bratomorstvo. In le z maščevanjem bomo to preprečili!

Izdajalci slovenskega naroda in krvniki reakcije so napisali na svoj ščit ubijanje in poklicno morjenje kot program, kot vsebino svojega početja. Mi pa bomo in smo že s krvjo vžgali v naša srca maščevanje kot program in vsebino, da to družbo izdajalcev in krvnikov uničimo in stremo.

Mi ne bomo divjali, ker nismo zločinci. Mi bomo maščevali, kakor to zahtevata čast in ponos naše veličastne borbe. Mi bomo maščevali, kakor to zahtevata pravičnost in poštenje, toda maščevali bomo, kajti slabiči bi bili in te naše svetle zmage nevredni, če bi v to našo, s tolikšno krvjo priborjeno svobodo sprejeli enega samega teh zločincev in mu odpustili. Če bi to storili, tedaj bi se nas te naše uboge žrtve v tisti strašni jami do samih belih kosti sramovale.

Tone Seliškar.

V soboto, 26. maja 1945, je Slovenski poročevalec poleg čestitk maršalu Titu objavil uvodnik Toneta Seliškarja z naslovom

Maščevanje je strašna beseda

To je bila jasna napoved najhujšega obračuna z nasprotniki.

Vir: Jančar 1998: 392, 393.

V uvodniku Toneta Seliškarja v Slovenskem poročevalcu na soboto, 26. maja 1945, ki je nosil naslov **Maščevanje je strašna beseda** (glej sliko 2.7.1), si bralec lahko zapisane besede interpretira tudi kot napoved povojnih pobojev. Ti so bili po takšni interpretaciji celo hoteni, zaželeni in načrtovani ter sprva javno nakazani, a kasneje zamolčani.

Vodstvo novega komunističnega sistema je namreč želelo ljudstvo temeljito spraviti, deželo pa pospraviti. Ni pa se zadovoljilo z odstranitvijo le dejanskih sovražnikov, temveč se je znebilo tudi morebitnih, potencialnih političnih nasprotnikov. »To svojo politično voljo je strnilo v odločitvi, da v obliki množičnih pobojev vojnih ujetnikov, repatriirancev in aretiranih civilistov, včasih celih družin, izvede »končno rešitev« in tako trajno utrdi svojo absolutno oblast.« Posluževanje sodnih storitev bi tu igralo bolj zaviralno vlogo, tako so za hitrejši učinek in rezultat svojim podrejenim uslužbencem (Ozni in Knoju) dodelili vsa pooblastila za izvrševanje te naloge. Pučnik ob tem zapiše: »Podobnost z nacistično »Endlösung« židovskega vprašanja ni slučajna, temveč izraz iste brezobzirne podcenjenosti človekovega življenja v vsakem totalitarizmu, neodvisno od njegovega zastavljenega cilja« (Pučnik 1998: 49, 50).

S pričo tega načrtno organiziranega, zavestno izvedenega in nato v tajnosti pridržanega zločina povojnega poboja zanj osebno politično odgovornost nosijo takratni voditelji KPS, ki so poslušno sledili ciljem direktive iz Beograda in jih nad svojimi rojaki tudi izvršili. Moralno odgovornost nosi vsak sam, tako ubiti, kot ubijalec. Zločin nad zločincem pa vedno ostaja zločin. Vsekakor pa se po teži ti zločini krepko razlikujejo od tistih spontano in iz jeze ter gneva izvedenih pobojev ljudskih množic drugod po zahodno-evropskih državah, ki so prav tako poznale kolaboracijo, izdajalce in bile deležne zmage zaveznikov. »Cilj organiziranega umora brez moralnoideološkega alibija, torej neposvečenega umora, je enotnost družbe na podlagi strahovlade« (Jambrek v Šturm 1998: 73).

2.8 ŠTEVILO ŽRTEV DRUGE SVETOVNE VOJNE

V drugi svetovni vojni je Evropa utrpela nepopisne izgube v smrtnih žrtvah in ogromno gmotno škodo. Jugoslavija je bila ena izmed redkih evropskih držav z več kot milijonom žrtev, izgubila naj bi približno 5,8 odstotkov svojega prebivalstva. Na območju republike Slovenije naj bi utrpeli 94 000 vojnih žrtev, kar predstavlja 6,3 odstotkov slovenskega prebivalstva od približno 1 492 000 takrat živečih na tem področju. V primerjavi s prvo

svetovno vojno, ko smo izgubili 38 000 ljudi (2,7 odstotkov prebivalstva) gre za velik porast in občutno hujšo vojno, ki je nedvomno terjala preveč nepotrebnih žrtev (Borak in drugi 2005: 790, 791).

Od 94 000 žrtev vojne v Sloveniji je bilo glede na posameznikovo vlogo mogoče v grobem v analizi zajeti 72 509 medvojnih in 13 960 povojnih žrtev. Slabih 60 odstotkov žrtev je bilo vojnih, v primerjavi s prvo svetovno vojno se je tako delež civilnega prebivalstva občutno zvišal z 10 odstotkov na več kot 40. »Najštevilnejši poboji civilistov so bili izvedeni na partizanskem ozemlju Dolenjske in Notranjske spomladi in poleti 1942, ko je bilo ubitih približno 600 civilistov, ter po vojni do februarja 1946, ko je bilo ubitih 1127 oseb.« Samo partizanske enote so med vojno povzročile smrt 4 398 civilistov (Borak in drugi 2005: 793, 795).

Med pripadniki partizanske vojske je bilo pri nas največ vojaških žrtev. Približno 18 900 jih je padlo med oboroženimi spopadi, skoraj 4 000 pa jih je bilo ubitih po zajetju. Vsaj 1 125 jih je podleglo v taboriščih oziroma zaradi posledic internacije. Okrog 830 partizanov je bilo ustreljenih kot talcev, 138 pa jih je umrlo po okupatorjevih zaporih. Tudi partizanska vojska sama je na smrt obsodila 483 svojih pripadnikov, predvsem zaradi različnih vojaških prekrškov, dezerterstva in izogibanja mobilizaciji, sem pa spadajo tudi samomori. Najmanj 910 jih je bilo in ostaja pogrešanih (Borak in drugi 2005: 793).

Statistično po številu žrtev sledijo pripadniki domobrancev. Tako je med vojno ugotovljenih vsaj 1 630 žrtev, v povojnih likvidacijah pa je bilo pobitih še približno 12 587 domobrancev. Med slovenskimi protirevolucionarnimi vojaškimi enotami, ki so nastajale in delovale v času italijanske okupacije, je bilo največ žrtev med vaškimi stražami (800), od tega jih je vsaj 367 padlo v spopadih ali pa so bili usmrčeni po zajetju jeseni 1943. Podobno usodo delijo slovenski četniki, med katerimi beležimo več kot 230 žrtev, od tega jih je bilo okrog 160 pobitih po vojni (Borak in drugi 2005: 793, 794).

3. MEDIJSKE RAZMERE V SLOVENIJI V 90. LETIH 20. STOLETJA

3.1 PADEC KOMUNIZMA IN VZPOSTAVITEV DEMOKRATIČNEGA SISTEMA

Po mnenju Edvarda Kocbeka je bil razlog za množično nezadovoljstvo ljudi leta 1946 v tem, da OF ni bilo široko ljudsko gibanje, znotraj katerega bi se našle množice različno mislečih ljudi. »Ker so z obnovo in gospodarskim razvojem naredili velik korak naprej, nezadovoljstvo ni bilo materialnega, temveč moralnega in duhovnega značaja.« S tem je Kocbek kazal na nepojasnjeno usodo domobrancev v prvih mesecih po vojni, vlogo politične policije, sodne procese, neurejene odnose v OF itd. Opisane razmere so vplivale na občutek nelagodja in nesvobode pri ljudeh, ki so se začeli zapirati vase, saj je bila vsaka iniciativa od spodaj zatrta že v kali. Močnejše od teh pa so bile direktive od zgoraj, ki so uvajale »skoraj patološko posnemanje vsega, kar so svojim okoliščinam primerno ustvarili v Sovjetski zvezi«. Tovrstne pripombe so tako ostajale zaprte med štiri stene, medtem ko so mediji poveličevali dosežke povojnega razvoja. »Navidezna enotnost je označevala tudi zgolj eno resnico v javnosti brez kakršnega koli polemiziranja.« Mediji so postajali vse preveč enolični, dolgočasni in enoumni (Borak in drugi 2005: 865).

3.1.1 ČAS PO VOJNI – KOMUNISTIČNI REŽIM IN TISK

Slovenska država se je po vojni razvijala v okviru Federativne ljudske republike Jugoslavije (FLRJ) oziroma po letu 1963 pod Socialistično federativno republiko Jugoslavijo (SFRJ). Sporočilnost NOB, lik partizanstva, revolucije in Tita so bili kontinuirano prisotni, ljudje pa so se čutili povezane preko gesla »bratstvo in enotnost«, množičnih narodnih proslav in komemoracij, ki so vzpodbujale državljanski patriotizem in pripadnost Jugoslaviji. Po sovjetskem zgledu je bil uveden enostrankarski sistem, preko katerega je imela politika vpliv na vse sfere državnega in družbenega življenja (Slabe 2004: 39).

»Dejavnost javnega obveščanja je že po letu 1945 pravno določal tedaj sprejeti zakon o tisku. Z njim je bil ukinjen ves tisk, ki je bil v okupatorjevi službi, in strankarski tisk /.../.« Z zakonom o delavskem samoupravljanju in ustavnim zakonom pa je časopisje v 50. letih v Sloveniji pridobilo značaj sredstev javnega obveščanja. Poleg dnevnikov in pokrajinskega tiska so začela izhajati tudi glasila delovnih organizacij in občin. Slovenija je nato 1973. med prvimi v Jugoslaviji sprejela republiški zakon o javnem obveščanju, leta 1985 pa spremenjeni

in dopolnjeni zakon že postavlja javno obveščanje za sestavni del sistema socialističnega samoupravljanja. S tem sta bili državljanom vsaj formalno zagotovljeni svoboda obveščanja in pravica do obveščenosti. Po podatkih Zavoda Socialistične republike Slovenije za statistiko je v Sloveniji leta 1955 izhajalo 56 različnih dnevnikov, tednikov, mesečnikov in ostalih časopisov, leta 1985 pa že 528 (Enciklopedija Slovenije 1988: 102).

Odnos socialistične oblasti do novinarstva je bil leta 1953 nazorno opisan v takratnem Novinarju, glasilu Društva novinarjev Slovenije, ki je dajal smernice za pisanje. *»Ves tisk naj bo v rokah komunistov (kot doslej), naj piše napredno, v duhu graditve socializma, ves tisk naj bo kratkomalo tisk Zveze Komunistov kot razmišljujočega in najbolj aktivnega dela Socialistične Zveze delovnega ljudstva. Saj drugače tudi ne more biti«* (Stanković 2001: 27).

Kljub sovjetskemu vzoru so leta 1948 države komunističnega bloka Jugoslavijo zaradi njene »svojeglavosti« obsodile odmikanja od ustaljene poti graditve socializma. Sledil je t.i. informbirojevski spor, ki je imel za posledice tudi resne vojaške grožnje. Na drugi strani pa je jugoslovanska odločitev za milejšo obliko socializma pomenila večje odpiranje države na zahod in pridobitev vmesne pozicije med blokoma, SZ in Evropo. »Ta, vmesna pot je Jugoslavijo – zlasti še po odločitvi za politiko neuvrščenosti – vzpostavila kot pomembno svetovno državo« (Slabe 2004: 40).

3.1.2 OSEMDESETA LETA V SFR JUGOSLAVIJI

Gre za obdobje »po Titu Tito«. Smrt velikega in karizmatičnega voditelja je zaznamovala prihodnja leta, nič manj kot voditelj pa ni bila bolehna niti država. Položaj predsednika države je prevzelo kolektivno predsedstvo SFRJ, predsedniki predsedstva, ki so opravljali tudi funkcijo vrhovnega vojaškega poveljnika, pa so se menjali vsako leto. Sledila je velika gospodarska kriza, ki so jo spremljale številne demonstracije. Prihajalo je tudi do sporov med posameznimi narodi različnih republik (Kosovo republika), do nestrpnosti in izražanja zahtev, enakih pravic ne glede na velikost posameznega naroda oziroma številčnost pripadnikov vere. »Najbolj kontradiktoren pa je bil položaj v Srbiji. Tudi srbska oblast je, podobno kot slovenska, vsaj delno dopuščala javno polemiziranje, vendar je tako kot srbska inteligenca nasprotovala (kon)federalizmu in zagovarjala centralizem« (Borak in drugi 2005: 1148-9).

Maja 1982 je bila Jugoslavija že globoko v gospodarski krizi, a politika še ni bila dovolj zrela in je v osnovah dolgoročnega programa ekonomske stabilizacije za izhodišča jemala izrazito ideološke kategorije, namesto ekonomskih ukrepov. Vodstvo si je zatiskalo oči pred visoko inflacijo, povečanjem brezposelnosti in zadolževanja v tujini, poveličevalo pa revolucijo, vlogo socializma in utrjevanje samoupravnega socialističnega sistema. »Kardeljeva dediščina samoupravnega socializma je bila še vedno najvišja in nedotakljiva svetinja.« Vlada z nepriljubljenim zategovanjem pasov ni veliko dosegla, sledila so medrepubliška nesoglasja in s tem tudi neizogibne krizne razmere (Borak in drugi 2005: 1150).

3.1.3 ZAMETKI SAMOSTOJNE DRŽAVE IN DESET-DNEVNA VOJNA

Oktobra 1990 je poslanska skupina Socialistične stranke Slovenije predlagala izvedbo plebiscita, kjer bi se volivci še pred sprejetjem nove slovenske ustave izrekli o samostojnosti države Slovenije. »Plebiscit, ki je potekal pod geslom »Štiri milijone pridnih rok«, je bil v nedeljo, 23. decembra 1990. Glasovanja se je udeležilo 93,4 % volilnih upravičencev, za samostojnost in neodvisnost Slovenije pa se jih je izreklo 88,5 % (1,289.369).« Volivci so odgovarjali na vprašanje: *Ali naj Republika Slovenija postane samostojna in neodvisna država?* (Borak in drugi 2005: 1284–1297).

Razpravam v 80. letih je sledila nova kulturno-politična usmeritev Demosa, ki je poudarjala avtonomno, kakovostno in z evropskimi standardi usklajeno šolstvo, večjo vlogo univerze, objektivnejši prikaz polpretekle zgodovine in dezideologizacijo šolskih učbenikov ter predvsem konec ločevalne politike do Slovencev živečih po svetu in s tem izenačenje pogledov na slovensko kulturo. Leta 1990 smo tako prvič priča tudi odpiranju medijskega prostora in uravnoteženemu vrednotenju nedavne preteklosti, tudi preko javnih občil (Borak in drugi 2005: 1307, 1308).

Slovenija je 25. junija 1991 razglasila samostojnost, zvezna država Jugoslavija pa ji tega ni priznala in napovedala prevzem nadzora nad državnimi mejami. Jugoslovanska ljudska armada (JLA) je prevzela pobudo in s sklepom vlade posegla v državo Slovenijo. Naslednji dan se je tako pričel oborožen spopad za ubranitev in ohranitev mlade samostojne in neodvisne Slovenije (Borak in drugi 2005: 1322–1332). Kot vemo se je Slovenija, zahvaljujoč se političnemu vodstvu pa tudi sreči, izognila veliki in krvavi jugoslovanski krizi ter desetletju vojn, ki so temu sledile drugje na Balkanu.

3.2 DEMOKRATIZACIJA MEDIJEV V SLOVENIJI V 90. LETIH 20. STOLETJA

Od leta 1945 do 1990 je bilo v državo Slovenijo prepovedano vnašati 959 naslovov tiska, od tega 836 časopisov, revij in tednikov. Sem spada tudi 81 tednikov, revij in knjig pisanih v slovenskem jeziku in izdanih v tujini, 41 knjig in ena znamka (Horvat 1998: 136). Jugoslovanska ustava je januarja 1946 sicer predvidevala nekatere temeljne pravice takratnega časa, ki so jih uživale demokratične države. Tako je bila z njo prebivalcem zagotovljena enakost državljanov (občanov) ne glede na spol, narodnost, raso in religijo; tudi aktivna in pasivna volilna pravica; svoboda vesti, svoboda izvrševanja veroizpovedi; **svoboda mišljenja in tiska**, svoboda zbiranja in demonstriranja; nedotakljivost osebe in stanovanja; svoboda umetnosti in znanosti. Vendar pa je bilo njihovo uveljavljanje relativirano glede na skladnost s sistemom. »Praksa je pokazala, da je interpretacija glede izgube temeljnih pravic pripadla tajni policiji in drugim varnostnim organom, ki so to določbo uporabljali v skladu z interesi Komunistične partije« (Blumenwitz 2005: 163).

Tja do leta 1971 je bila v Jugoslaviji komunikacijska dejavnost v vseh republikah organizirana v okviru državnih (RTV) in paradržavnih (tisk) zavodov, ki so delovali kot specifične oblike delovnih organizacij za opravljanje družbenih služb pod budnim očesom države. Po tem letu pa je s sprejetjem amandmajev tako časopisna kot RTV dejavnost počasi prehajala iz državne uprave v samoupravljanje neposredno zaposlenih delavcev in predstavnikov družbene skupnosti. Gre za dokaj paradoksalen proces, ko so zaplembe tujih in domačih časopisov dokazovale, da postaja komunikacijski prostor bolj odprt, čeprav še vedno pod nadzorom države. Šele konec 80. let se država odreče zaplembam kot instrumentu varovanja svojih interesov v komunikacijski sferi (Splichal v Splichal 1991: 492).

Leta 1988 pa so bili Slovenci v javnomnenjski raziskavi (SJM) povprašani tudi po mnenju o dostopnosti tujega tiska: *Slovenski zamejci, izseljenci in zdomci izdajajo časopise, revije in knjige v slovenščini, ki pa jih v Sloveniji v glavnem ni mogoče kupiti. Se vam zdi primerno ali neprimerno, da bi ti časopisi, revije in knjige bili dostopni v knjigarnah in kioskih v Sloveniji?* Za odgovor »primerno bi bilo« se je odločilo 84,6 odstotkov vprašanih, neopredeljenih je bilo 11,8, da to ne bi bilo primerno, jih je menilo 3,6 odstotkov (Internet 1).

Tu je še eno zanimivo vprašanje iz SJM leta 1988, ki se glasi:

> *V javnosti se dosti govori in piše o odpravi tistih členov kazenskega zakonika SFRJ, ki omejujejo svobodo govora in mišljenja. Ali vi osebno menite, da nekdo, ki javno kritično govori, razmišlja, piše, zasluži kazen tako kot nekdo, ki krade, ogroža življenje drugih ljudi, ipd.?*
>
> *1 - da, to je kriminalno dejanje in ga je treba kaznovati 10.7 %,*
> *2 - ne, to sploh ni kriminalno dejanje in ga ni mogoče kaznovati 74.5 %,*
> *3 - ne ve, neodločen 14.8 %.* (Internet 1).

Takšni so bili odgovori vprašanih. Nekoliko nenavadno je, da je bilo še leta 1988 več kot 10 odstotkov Slovencev prepričanih v kaznivost tovrstnih dejanj, ki predstavljajo pravzaprav sam temelj demokracije in integritete posameznika. A kmalu po tem, vprašanje o kaznivosti oziroma nekaznivosti pravice do izražanja ali posedovanja svojega mnenja ni bilo več aktualno, pravzaprav je postalo odvečno. Tako ga tudi v raziskavah ne zasledimo več.

Z osamosvojitvijo Slovenije leta 1991 in vzpostavitvijo demokratičnega sistema v državi je nastopil čas t.i. tranzicije, kjer so bila vprašanja sprememb medijskega sistema izjemno politična oziroma spolitizirana. Za demokratizacijo medijske sfere je bila potrebna tudi demokratizacija družbe kot celote (Bašič Hrvatin in Milosavljević 2001: 12). Splichal istega leta meni, da bi moral slovenski parlament vnovično argumentirano pretehtati slabosti in prednosti takratnega sistema v primerjavi s sodobnimi evropskimi ter sprejeti nujno potrebne spremembe za demokratizacijo medijev. »Koncentracija odločevalske moči v parlamentu /.../ pač ne pelje v demokratični medijski sistem, tako kot tudi ne njegovo podrejanje kapitalu (komercializacija medijev), saj gre v obeh primerih za omejevanje komunikacijske moči državljanov in novinarjev« (Splichal 1991: 495).

Po prvem členu ustave je Slovenija demokratična država, ki med drugimi ključnimi institucionalnimi pogoji učinkovitosti demokratičnega procesa zagotavlja tudi svobodo tiska. Še posebej se poudarja razvoj svobodnega tiska v času graditve demokratičnih institucij v državi, ki je podedovala številne močne in vplivne nedemokratične politične oblike kulture, ki so izvirale iz ustavne in dejanske enopartijske oblasti na območju bivše Jugoslavije. »Zato so še vedno lahko prisotni občutki tesnobe in strahu pred oblastjo, ki se pri novinarjih lahko izražajo v obliki (samo)cenzure, pri javnosti pa v obliki politične apatičnosti in odtujenosti« (Šturm 1998: 90).

Svobodni, od oblasti neodvisni tisk pomaga vzpostavljati in oblikovati nepristransko informirano javnost, pogojuje njeno sposobnost nadzirati vse veje oblasti ter zagotavlja učinkovito delovanje politične opozicije vsakokratni oblasti. Svobodni tisk s svojim delovanjem omogoča uravnoteženo ravnanje politične oblasti v državi in nadzor državnih oblastnih struktur (Šturm 1998: 90).

Poglavitna vloga množičnih medijev znotraj klasičnega liberalnega modela naj bi tako bila nadzorovanje politične oblasti. Časopisi pa naj bi imeli vlogo kritičnega nadzorovalca oblasti, instrumenta kulturne in politične javnosti. »Ker je bilo po mnenju takratnih pristojnih institucij potrebno zagotoviti popolno neodvisnost medijev predvsem od države in ker naj bi popolno neodvisnost zagotavljala le privatna lastnina, naj bi bil nujni pogoj demokratičnega medijskega sistema njegova podvrženost tržnim zakonitostim.« Šibka točka tovrstnega gledanja je v tem, da smatra državo za edinega potencialnega akterja ogrožanja medijske neodvisnosti, ali povedano drugače, ima trg za edino orodje zagotavljanja te neodvisnosti (Bašič Hrvatin in Milosavljević 2001: 12). Ali povedano še drugače, da ima za naivno predstavo, da je deregulacija kar – privatizacija (Splichal 1991: 495).

Tudi izseljenemu Slovencu se leta 1995 v Sobotnem branju Slovenca zapiše sledeče: »Javnost ne sme ničesar izvedeti o nepravilnostih in korupciji oblastnikov in oblasti. Obveščevalni mediji še vedno v veliki meri nimajo svobode ali volje, da bi svoje naloge opravljali, kot to delajo v resnično demokratični družbi. V zvezi s tiskom se izvajajo še vedno zakoni iz totalitarne dobe, ki so v nasprotju z duhom nove ustave, ker pisanje v tisku kriminalizirajo. To more pripeljati do teroriziranja novinarjev, komentatorjev, tiska, radia in televizije« (Rossmann 1995: 39).

V 90. letih smo bili na medijskem področju tako priča procesom lastninjenja medijev, ki so pokazali na specifično združevanje politične (strankarske) in ekonomske moči. Država se je v tem času odločila »sestopiti z oblasti« na področju medijev, ohranila je le posreden vpliv, hkrati pa so za to prehodno obdobje značilne mehkejše oblike nadzora nad mediji. Posebnost postkomunističnih držav, med katerimi Slovenija ni nobena izjema, pa se kaže tudi v tem, da so iz »zgodovinskega strahu« pred državo in njenimi institucijami spregledale, da mora mehanizme, ki varujejo neodvisno medijsko delovanje pred posegi oblasti, uvesti država sama (Bašič Hrvatin in Milosavljević 2001: 12, 13).

Paradoks deregulacije komunikacijske sfere v postkomunističnih državah je nespoštovanje obstoja dveh ravni regulacije – politične in ekonomske. V Sloveniji je tako rekoč popolna ekonomska deregulacija medijev povzročila številne nepravilnosti pri lastninjenju, nespoštovanje že tako ali tako nedodelane zakonodaje in prve pojave koncentracije. Pokazalo se je, da imajo ti procesi politične posledice (Bašič Hrvatin in Milosavljević 2001: 12).

Ključni problem medijskega prostora na poti v demokratizacijo je v napačni operacionalizaciji demokracije in civilne družbe, ki je zvedena zgolj na pluralizem političnih institucij oziroma strank. Hkrati je »problematična (zmotna) redukcija pluralizma na pravico do lastnine, s čimer naj bi prek trga »proizvedli« demokratičen (komunikacijski) sistem«. Ob obeh redukcijah –pluralizma na pluralizem političnih strank in civilne družbe na politične stranke ter privatnolastniško ekonomijo – je pričakovanje demokratizacije medijev prej sprenevedanje kot dejansko razvijanje demokracije v polnem pomenu. V čemer je bil viden tudi paternalističen duh takratnega snovanja zakona o javnih glasilih, ki je še vedno temeljil na interesih države, ne pa državljanov oziroma medijev (Splichal 1991: 496).

»Komunikacijski pluralizem, avtonomijo medijev, novinarskega poklica in pravice državljanov je mogoče dejansko varovati le pod pogojem, da tako varstvo uživa nacionalni komunikacijski prostor.« Številčno veliki trgi in družbe posebnih varovalnih sistemov niti ne potrebujejo, saj jim kombinacija trga in države ob zadostnem povpraševanju večinoma omogoča določeno raven interesne in mnenjske raznolikosti, kljub monopolističnim in centralističnim težnjam. V majhnih državah z majhnimi trgi pa je verjetnost za nastanek monopola (paternalistično – komercialnega sistema) toliko večja, in tam potem ni prostora za interese in mnenja obrobnih družbenih manjšin. Poenostavljeno povedano, imajo lahko mediji iste vrste z enako organizacijo v različnih okoljih različne funkcije oziroma učinke prav zaradi razlike v družbenem kontekstu ali okolju in obratno (Splichal 1991: 497).

V 90. letih smo bili v Sloveniji tako priča prevzemu večine majhnega in lahko obvladljivega medijskega trga s strani malo številnih domačih lastnikov, ki so povezani preko večjega števila podjetij in ne medijskemu lastninjenju s strani velikih evropskih in ameriških korporacij, kot je bilo pričakovati. Proces koncentracije in verižno lastninjenje se še nista končala, zdi pa se, da država še ni našla mehanizmov za vzpostavitev reda na tem področju. »Zakonodajalec je spregledal še eno pomembno dejstvo, namreč da privatizacija nima zveze z

etiko delovanja medijev, še manj pa z odgovornostjo do javnosti« (Bašič Hrvatin in Milosavljević 2001: 13).

Glasila objavljajo za javnost relevantna mnenja predvsem zaradi pritiska konkurence. Že pred več kot štirimi desetletji, v času hude monopolizacije medijev, so avtorji menili, da ne more biti demokratične kulture brez pravice vsakega posameznika, polnopravnega člana družbe, da javno objavlja svoja mnenja. »Ker je demokracija odvisna od aktivnega sodelovanja vseh državljanov, mora to hkrati biti družbena potreba, ne le individualna pravica.« Splichal navaja Jean D'Arcyjevo idejo o nujnosti pozitivnega preseganja klasične meščanske svobode tiska, ki jo je ta imenoval s pojmom »pravica komuniciranja«, ki vključuje pravico poslušati, biti slišan, informirati in biti informiran. Udejanitev te pravice pa je ključnega pomena za demokratično družbo, kjer se vsak posameznik zaveda, da je upravičen do tega, da je informiran, slišan, ne glede na to, kje živi in kaj dela (Splichal 1991: 497, 498).

Država Slovenija se je v 90. letih srečavala s težkim zagotavljanjem demokratičnosti in pluralnosti medijskega prostora, prav tako s preprečevanjem monopolov, vendar pa brez zakonskih in finančnih temeljev ni prišla daleč. Tako v družbi, ki ji država ne zagotavlja demokratičnosti, pluralnosti in zdrave konkurenčnosti na trgu, ne moremo govoriti o pogojih za svobodo medijev. Povemo naj še to, da je bil leta 1994 sprejet Zakon o javnih glasilih, ki je veljal vse do leta 2001, ko smo dobili nov Zakon o medijih.

3.3 ZAGOTAVLJANJE MEDIJSKE PLURALNOSTI

V nadaljevanju bomo izhajali iz predpostavke, da medijsko pluralnost lahko zagotovi le ustrezna zakonska regulacija in ne (ne)naklonjenost posameznih vladajočih strank ali lastnikov. »Prejšnji zakon o javnih glasilih je v poglavju z naslovom Zaščita pluralnosti govoril izključno o eksterni (lastniški) pluralnosti, niti z besedico pa ni omenjal interne (vsebinske) pluralnosti« (Bašič Hrvatin in Milosavljević 2001: 32). Medijska zakonodaja je bila v 80. letih formalno že liberalizirana. Partijsko-državna je ostajala, ko je skušala ohranjati kadrovski politični nadzor nad posameznimi, predvsem nacionalnimi (Delo, RTV) redakcijami. Mehanizmi pravne države so tudi že takrat obstajali, vendar so zaradi neuporabe atrofirali (za-krneli, op. B.B.). Prikriti sistem upravljanja z medijsko sceno je v teh letih močno slabil, leta 1989 dokončno razpadel, sistem prave pravne države pa je le počasi kanil zapolniti njegov prostor (Sedmak 1993: 1243, 1244).

V letu 1993 je nastajala nova medijska zakonodaja, prvi osnutek tez zakona o pravici javnosti do obveščenosti je Društvo novinarjev Slovenije podalo takole:

- *pravica do obveščenosti kot človekova pravica v skladu z 10. členom evropske deklaracije o človekovih pravicah in kot ustavna pravica po 39. in 40. členu ustave,*
- *neodvisnost javnih glasil od države,*
- *zagotavljanje pluralne ponudbe medijev kot osrednjega jamstva za svobodo obveščanja zlasti z uvajanjem ukrepov, ki bi preprečili nastajanje monopolnih položajev,*
- *ukrepi za uveljavljanje notranje redakcijske svobode (varstvo novinarja pred mnenjskim nasiljem s strani lastnikov in hkrati zagotavljanje participacije novinarja pri pomembnih vsebinskih in kadrovskih spremembah)*

(Sedmak 1993: 1244).

V preteklosti so obstajali predlogi, da bi država s subvencijami pomagala vsem javnim glasilom, ki pišejo pretežno o političnem dogajanju in imajo naklado med 10 000 in 25 000 izvodov. Predlog ni bil sprejet. Ob tem pa so se postavljala vprašanja, ali ne gre tu zgolj za prikrit strankarski vpliv in ustvarjanje navidezne pluralnosti. Konec koncev pa bi lahko s pomočjo državne dotacije ustanovili tudi strankarske časopise z jasno in odkrito politično usmerjenostjo. (Bašič Hrvatin in Milosavljević 2001: 32, 33).

Predlog zakona o medijih iz leta 2000 je vseboval tudi dopolnilo o ustanavljanju sklada za medije, ki naj bi državo zavezoval k priskrbitvi sredstev za »zagotavljanje pluralnosti splošno-informativnih tiskanih dnevnikov«. Po petletnem obdobju liberalizacije medijev je bil predlagatelj, tj. vlada RS, mnenja, da je čas, »ko mora država oblikovati medijsko politiko in jo premišljeno podkrepiti z državno pomočjo za pluralizacijo tiskanih medijev /.../«. Kljub visokoletečim besedam in obljubam se je okrog predlaganega načina subvencioniranja veliko govorilo le o rednem in objektivnem podajanju stališč politike, o nakladah, številu izvirnih člankov, obsegu komercialnih in manj komercialnih vsebin, le redkim pa je bil v interesu dvig javne razprave in komunikacije preko tiskanih medijev oziroma kakovostno in predvsem celostno obveščanje javnosti (Bašič Hrvatin in Milosavljević 2001: 34). Kakor bomo v nadaljevanju videli, se je na primeru poročanja tiskanih medijev o povojnih pobojih v 90. letih

pokazalo ravno to – nizek nivo kakovostnega, predvsem pa nepopolno oziroma neuravnoteženo obveščanje javnosti.

3.3.1 TEMA POVOJNIH POBOJEV ZAVITA V SPIRALO MOLKA

Če pogledamo na pisanje o povojnih pobojih z družboslovnega vidika medijskih in drugih komunikoloških teorij, potem lahko rečemo, da spada tematika obravnave izvensodnih pobojev domobrancev na naših tleh med tiste zavite v spiralo molka. Teorija Elisabeth Noelle – Neumann o spirali molka govori o tem, kako se v družbi iz različnih vzrokov in razlogov ustvarja spirala molka predvsem na podlagi strahu pred osamitvijo posameznikov, katerih mnenja odstopajo od večinsko sprejetega konsenza.

Težava ali negativni doprinos za družbeno relevantne vsebine ima ta učinek spirale molka, ko javnost ne dobi celotne oziroma prejme v večini primerov le enostransko informacijo. »Če so ljudje prepričani, da je njihovo mnenje del konsenza, ga z zaupanjem izražajo tako v zasebnih kot javnih razpravah. /.../ Nasprotno pa ljudje postanejo previdni in tihi, ko imajo občutek, da so v manjšini. Tako še utrjujejo vtis šibkosti, vse dokler očitno šibkejša stran, razen njenega trdnega jedra, ki vztraja pri svojih prejšnjih vrednostih, popolnoma ne izgine, ali dokler mnenje ne postane tabu« (Splichal 2001: 227).

Povojni poboji so bili zaviti v spiralo molka v času komunizma, torej vse od spornega dogajanja v letu 1945 pa do padca komunizma oziroma vzpostavitve demokratičnega sistema v Sloveniji leta 1990, če odmislimo nekatere izjeme – pisanja v drugi polovici 80. let. Nedvomno gre za dolgo obdobje – predolgo, da bi lahko s pojavom novega sistema kar čez noč vsi govorili in pisali samo še o tem. Tako ostajajo prvi članki in obravnave te tematike v tiskanih medijih pod vplivom spirale molka in se še nekako boječe prebujajo, dokler se tema ne usidra tako rekoč v vsakdanjik (drugi višek doseže tema v letu 1995 oziroma 1996), ko ga ni bilo časopisa na dan, ki ne bi objavil nekaj v povezavi s časom povojnih pobojev.

3.4 POROČANJE O VOJNI IN NASILJU

Prvo pravilo medijskega poročanja in prodajanja časopisov je: slaba novica je dobra novica. In kaj bi lahko bilo slabšega, kot poročanje o vojni, smrti, žrtvah, nasilju in ogroženih življenjih. Skratka o vseh oblikah vojnih strahot, pa naj se te dogajajo ta trenutek ali pa so se

že zgodile, nikoli ne prenehajo biti pretresljive za bralca. In tako je tudi s poročanjem o grozotah po drugi svetovni vojni v 90. letih 20. stoletja. Res pa se v tem delu ne moremo opirati izključno na definicije vojnega poročevalstva, saj moramo upoštevati časovni zamik in naravo sporočanega. Pri poročanju tiskanih medijev o povojnih pobojih v 90. letih 20. stoletja torej ne gre za vojno dopisništvo, niti vojne poročevalce, niti ekstremne razmere, saj psihični oziroma fizični pritisk sporočanega ne sovpada s časom poročanja. Nudi pa ta distanca od dejanskega časa dogajanja tudi svoje prednosti. Pišoči novinarji, publicisti, zgodovinarji, bralci, politiki in drugi, ki so se oglašali na to temo v časopisju, lahko opisujejo širša zgodovinska ozadja, primerjajo že objavljene podatke in podajajo svoje mnenje, ki so ga izoblikovali tekom let na to temo. Predvsem pa se piše o povojnih pobojih v luči trenutnih družbeno-političnih razmer, ko ena ali druga politična opcija tematiko izkorišča ali za nabiranje volilnih točk ali pa jo skuša ravno zaradi tega utišati.

Kljub svoji umetniški vrednosti spadajo med svojevrstna vojna poročila tudi pisane besede o vojnih dogodkih različnih domačih in tujih pesnikov, pisateljev, zgodovinarjev, filozofov in publicistov, na katere se pisci v 90. letih tudi sklicujejo (Markovič 1998: 5). Naj naštejemo zopet Edvarda Kocbeka, Spomenko Hribar, različne pisatelje, publiciste, politike in druge.

Vojno poročevalstvo v drugi svetovni vojni je zaradi razvoja medijev in naraščanja pomena obveščenosti dobilo popolnoma novo vlogo, kot jo je imelo v preteklosti. Novinarji so se vse več posluževali propagandnih sporočil, na drugi strani pa stroga cenzura ni dovoljevala nikakršnega pluralizma mnenj in dejstev oziroma drugačnega poročanja od predpisanega – določenega z vladajoče strani. Krizna žarišča so bila za časa druge svetovne vojne polna vojnih poročevalcev, samo ameriških je bilo v Evropi 2 600 (Markovič 1998: 6, 7).

3.4.1 VIRI INFORMACIJ NEKOČ IN DANES

Ker oblasti tujim vojnim poročevalcem niso posredovale dovolj informacij, se vojni novinarji pogosto zatekajo k poročanju o osebnih zgodbah, čustvih in nepotrjenih govoricah (Markovič 1998: 8). To vsebino pa so nato povzemali in ponavljali tudi pisci 90. let z namenom večje avtentičnosti oziroma kredibilnosti, čeprav temu ni bilo vedno tako. Viri informacij poročevalcev o vojni niso bili vedno nujno uradni.

Vojni poročevalec mora biti dober poznavalec političnega, socialnega in kulturnega ozadja vojne. Zato si prve informacije zagotovi iz časopisnega arhiva. Urejeni arhivi so pomembni predvsem zaradi tega, da lahko preveri, kaj se je nekoč pisalo o konfliktu, o katerem poroča, kdaj se je o njem začelo pisati ... Še posebej so pomembni časopisni arhivi, ki so urejeni tudi po imenskih kazalih. Tu poročevalec dobi kvalitetne informacije ne le o dogodkih, ampak tudi o osebah (Markovič 1998: 8).

Splichal zapiše, da moč novinarjev ni moč na način kapitala ali države, pač pa je to *komunikacijska moč*, ki jo po Andrénu (1991) opredeljuje kot moč, ki temelji na:

1. zavestno razvitih lastnih mnenjih in stališčih,
2. védenju, kako ta mnenja in stališča ustrezno izraziti,
3. dostopu do medijev, prek katerih jih je mogoče izraziti,
4. doseganju širšega ali ožjega občinstva in
5. dejanskemu vplivanju na mnenja, stališča in vedenje drugih državljanov

(Splichal 1991: 498, 499).

V sorodnem pomenu navaja Splichal MacBridovo komisijo, ki je v svojem zaključnem poročilu o *pravici do posredovanja (resnice)* zapisala: »Posredovati drugim resnico, kot jo vidi (posameznik) sam o svojih življenjskih razmerah, aspiracijah, potrebah in stiskah. Kadarkoli je (posameznik) utišan z ustrahovanjem ali kaznovanjem ali pa mu je onemogočen dostop do komunikacijskih kanalov, je ta pravica kršena.« Glede na zgoraj navedene Andrénove razsežnosti komunikacijske moči, je pravica do posredovanja uresničljiva le, če jo zagotavlja oziroma varuje pravna država, to pa je možno z omogočanjem samoizobraževanja, formalnim šolskim sistemom in dostopom do medijev (Splichal 1991: 499).

Pisci v tiskanih medijih v 90. letih 20. stoletja dogodke druge svetovne vojne in tiste po njej rekonstruirajo s pomočjo takratnih uradnih dokumentov in poročil ter drugih sekundarnih virov. Odnos do izjav in izdanih dokumentov takratnih vladnih organizacij, oblasti in vojska se s časovnim zamikom, torej časovno distanco od dejanske vojne, spremeni v luči tega, da pisci sedaj ne gledajo na njih kot na resnične uradne vire, ampak jih postavljajo pod vprašaj s pričo drugih nasprotujočih si izjav oziroma dokumentov. Pisci se sedaj bolj zavedajo možnosti manipulacije in potvarjanja resnice takratnih dokumentov, kot so se tega zavedali pisci v tistem času, saj so za njih prihajali od oblasti, ki je imela moč in si dvomov v njih niso

mogli privoščiti, niti takrat niso mogli na razmere pogledati s širšega stojišča. »Vojno poročevalstvo je pač del političnega poročanja« (Markovič 1998: 9).

3.4.2 CENZURA

Razčlenitev pojma cenzure presega omejitve tega dela. Če poenostavimo, se ta isti pojav v drugačnih oblikah zaradi drugih političnih okoliščin in razmer pojavlja že tisočletja. Na našem prostoru v povezavi z obravnavano temo najprej nastopi cenzura v času druge svetovne vojne oziroma po njej, ko se o povojnih pobojih nikakor ni smelo ne govoriti, ne pisati. Cenzura nato teče vseh 45 let komunističnega režima v Sloveniji, ko smo bili priča številnim oblikam medijske cenzure in samocenzure, in se z demokratizacijo družbe in medijev v 80. letih, z detabuizacijo te teme, počasi preoblikuje v milejšo obliko, dokler s samostojno državo ne pade še zadnja zavesa cenzure, ko so lahko vsi – tako navadni smrtniki kot stroka in politika – izražali svoja mnenja, stališča, poglede in izkušnje na to temo.

»Cenzura je uporaba strogih omejitev in izvajanje sankcij, če te omejitve niso upoštevane.« Po cenzuri kličejo interesi različnih oblasti, od političnih, ekonomskih, verskih do izobraževalnih in kulturnih institucij (Markovič 1998: 11). In kljub temu, da v demokratičnih družbah cenzura ni dovoljena oziroma predstavlja boj proti cenzuri eno temeljnih predpostavk demokracije, se ta še danes izvaja. Zaradi njene subtilne oziroma latentne vloge jo je toliko težje odkriti, nadzorovati oziroma odpravljati. Saj še danes ne moremo vedeti, kako potekajo tokovi cenzure, ki so stvar odločitve nekaj posameznikov v državi. Cenzura ali ne-cenzura se kaže že v tem, ali neka določena tema sploh pride v medije, se jo sploh uvrsti na »agendo medijske relevantnosti«. O tem pa ne odločajo zgolj novinarji in uredniki, ampak tudi politiki in lastniki medijev, kar v nekaterih primerih pomeni, da odloča zgolj ena in ista oseba.

Ko vojaško – politična oblast poseže v novinarjevo delo, to stori z namenom izkoriščanja. Namen je skriti resnične razsežnosti vojaške moči, neuspehe in izgube, pridobivanje javne podpore ali s ciljem neobjaviti podatkov o izgubljenih življenjih, še posebej ko gre za civiliste. Novinar take cenzure z namenom manipulacije in zavajanja ne sme dopustiti (Markovič 1998: 12). V obširni literaturi, ki zajema tematiko povojnih pobojev, so zajeti tudi številni dokumenti – seznami, poročila in pisma, kjer je zaslediti samocenzuro avtorjev teh dokumentov, ki so nastali med ali po vojni z namenom kodiranja, tj. skrivnega šifriranja resničnega sporočila. Tako pravzaprav povojni raziskovalci in zgodovinarji ne morejo z

gotovostjo trditi, kaj natančno in nedvoumno povedo, sporočajo ti dokumenti. Pogosti so vzdevki in psevdonimi takratnih ključnih političnih in vojaških akterjev, izpuščene besede in nečitljiva pisava.

3.4.3 PROPAGANDA

Tu gre za vprašanje postavljanja meja med informiranjem javnosti in propagandnimi sporočili. »Pri novinarskem poročanju vas zanima resnica, pri propagandi pa z resnico manipulirate v politične namene. Propaganda je stvar vlad, ki skušajo prirejati novice« (Markovič 1998: 13, 14). Propaganda je z novinarskega stališča nedopustna in neustrezna zvrst poročanja. V času vojne pa je temu le težko slediti, pritiski oblastnikov so vedno veliki. Če se vrnemo k temi povojnih pobojev, pa ti pritiski niso bili nič manjši v času miru oziroma vladavine komunizma, ko se je govor o komunističnem nasilju, povojnih likvidacijah in številnih drugih nepravilnostih smatral za čisto proti-propagando.

3.4.4 ŽANRI NOVINARSKIH PRISPEVKOV O POVOJNIH POBOJIH

S pričo časovnega odmika in le posredne vpletenosti v povojne poboje tako ljudi kot oblasti v času 90. let 20. stoletja, se to odraža tudi v zastopanosti posameznih novinarskih in drugih žanrov. Informativna zvrst tako ni najbolje zastopana; vesti, novic in krajših novinarskih prispevkov je bolj malo oziroma so vezani na aktualne politične dogodke, ki so le posredno povezani s tematiko povojnih pobojev. Ker pa gre za v družbi dolgo zamolčano, prepovedano, tabu temo, se pisci čutijo z njo še bolj povezani. Zato se s povečanjem te stopnje osebne vpletenosti povečuje zastopanost interpretativne zvrsti (podlistki, subjektivni komentarji in pamfleti, javna odprta pisma, apeli in izjave, pogosto je tudi objavljanje celih govorov) in pa daljših novinarskih prispevkov, tudi intervjujev, ki avtorjem dopuščajo obširnejšo obravnavo te tematike. Pisma bralcev pa predstavljajo zgodbo zase; pogosto nekakšno obliko osebnih obračunov, javnih dialogov, polnih citatov in povzemanj drugih, predvsem pa osebnih vpletenosti in s tem pristranskosti.

Od skupaj obravnavanih 694 (glej tabelo 5.3.3. na strani 64) prispevkov na temo povojnih pobojev objavljenih v Demokraciji, Slovencu in Delu v 90. letih 20. stoletja smo naleteli na 325 novinarskih prispevkov (vesti, novice, članki, poročila, intervjuji, reportaže ...), 156

ostalih oblik in 213 pisem bralcev. Našli pa smo tudi eno pesem, eno kozerijo, eno grozilno pismo in nekaj odlomkov iz knjig, ki opisujejo obravnavano temo.

3.4.5 ETIČNI VIDIK POROČANJA O POVOJNIH POBOJIH

Zopet nam prostor ne dopušča temeljite razčlembe tega podnaslova. Sem ga vključujemo zato, ker se pisci o vojnih in povojnih grozotah pogosto znajdejo pred velikimi etičnimi vprašanji. Pogosto je prisotno osebno napadanje, glede na strani, ki so jih preživeli pisci zavzemali v času vojne. Torej smo v 90. letih priča besednim bojem med partizani in domobranci. Tudi tu velja omeniti, da ker je šlo pred tem obdobjem za tabu temo, etični vidik dojemamo »lahkotnejše«, saj je piscem prvotnega pomena njihova »resnica«, ki toliko let ni smela, ni mogla biti povedana, in šele drugotnega to, koga bo ta prizadela.

Naj dodamo še to, da tiskani mediji v 90. letih, kot bi mogoče kdo pričakoval, niso bili polni grozovitega slikovnega materiala, ki bi prikazoval prizore trpečih ujetnikov v Teharjih ali Rogu in nato kupe kosti ter globoka brezna. Ne, prej so polni slik z žalnih komemoracij in shodov, kjer visijo zastave, je polno rož in sklonjenih glav ter govorcev nad njimi.

3.5 IZBRANI TISKANI MEDIJI IN NJIHOVA POLITIČNA ORIENTIRANOST

3.5.1 SLOVENEC

Časopis za politiko, gospodarstvo, kulturo in religijo.

Gre za dnevnik, ki je izhajal vse dni, razen nedelje. V 90. letih izhaja Slovenec med 25.6.1991 in 15.11.1996, nato preneha obstajati.

Leta 1991 je bilo znotraj vladne postavke precej denarja namenjenega demokratizaciji medijev, med drugim tudi zagonu novega slovenskega dnevnika z imenom Slovenec. Za prvega urednika je bil postavljen Andrej Rot, ki je za to priložnost prišel z družino iz Argentine in bil po petih mesecih odstavljen. Pri ustanavljanju časopisa naj bi imeli cel kup težav, tako finančnih kot kadrovskih. Uredniška načela, ki jih je zagovarjal časnik Slovenec, so slonela na krščanskem etosu, demokraciji, pluralizmu in uvajanju mentalitete tržnega gospodarstva, kljub temu so se mnogi opazovalci bali, da bo to povsem desen, klerikalen, celo provladen časopis (Bašič in Milosavljević 2001: 27).

Slogan, ki je pospremil novi časopis na trg, se je glasil: »Vsak dan 80 tisoč Slovencev več«, ki je opozarjal na zelo optimistično naklado 80 000 izvodov, vendar je le – ta v nekaj mesecih zdrsnila na 10 000, dejansko pa je bilo prodanih 5 000 izvodov na dan. Slovenec je izhajal do sredine novembra 1996, z januarjem 1997 pa se je podjetje znašlo v stečajnem postopku (Bašič in Milosavljević 2001: 27).

Predvsem politično desno orientirani bralci se niso nikoli zbrali okrog svojega časopisa, Slovenec pa je izgubljal tudi sredinsko usmerjene bralce. »Interni politični spori, ki so prerasli v odkrit spopad, javno razglašanje nekaterih novinarjev Slovenca, da mora biti časopis bolj politično in strankarsko angažiran, prevlada politike nad stroko pri imenovanju vodilnih ljudi in predvsem nezainteresiranost in ekonomska brezbrižnost lastnikov so negativno vplivali na podobo časopisa in njegovo naklado« (Bašič in Milosavljević 2001: 28, 29).

Poglejmo si še, kako je na časopis Slovenec gledal leta 1992 eden njegovih novinarjev, ko je zapisal, da bo lahko Slovenec pomembno zaznamoval 90. leta, če bo svoj konzervatizem ubesedoval z inovativnostjo in stilom, skozi katera bo presevala globina tradicionalnih človeških vrednot. V primerjavi s konkurenco pa predlaga novinar Slovencu sledeči moto po Edvardu Kocbeku: »Nekega hipa (sem) tako zaostal za silaki, da sem se naenkrat znašel pred njimi« (Virk 1992: 2).

Marca 1994 v Slovencu pri rubriki **Pisma bralcev – Tako mislim** zasledimo opredelitev Slovenca do pisem bralcev, ki jih objavlja: »Časnik Slovenec je odprt za različna stališča, tudi za tista, ki niso enaka stališčem Slovenca. Pričakujemo pa, da bodo pisma bralcev napisana nežaljivo, da ne bodo samo ponavljala tistega, o čemer smo v Slovencu že pisali, in da bodo navajala resnične podatke« (Uredništvo 1994: 8).

3.5.2 DELO

Samostojen časnik za samostojno Slovenijo.

Delo je nekoč spadalo med časopise KPS (Komunistične partije Slovenije) in je začelo izhajati že pred drugo svetovno vojno, v vojnem času pa so izšle samo tri številke. Leta 1959 sta se takratna Ljudska pravica (naslednik Dela) in Slovenski poročevalec združila v *Delo*, ki ga beremo še danes (Slabe 2004: 38, 39).

»S sklepom zbora delavcev tozd Delo je junija 1990 ustanovitelj dnevnika *Delo* postal tozd Delo. /.../ S tem postaja dnevnik *Delo* tudi po formalni plati samostojen zunajstrankarski časopis, ki izraža interese najširše slovenske javnosti (Uredništvo Dela 1990: Arhiv Dela).« V anketi časopisa *Delo* se je več kot polovica opredelila za mnenje, da Delo ravna prav, češ da mora biti dnevnik v večstrankarskem sistemu neodvisen, skoraj 16 odstotkov anketirancev je neodvisnost Dela podprlo, vendar menilo, da bi ga morali sedaj nadzorovati predstavniki neodvisne javnosti. 24,5 odstotkov vprašanih pa je bilo mnenja, da politika in časnikarstvo nimata nobene povezave, da mora biti časopis odvisen predvsem od bralcev in prodaje na trgu (Bašič in Milosavljević 2001: 20, 21).

Po razpravah v zvezi z mediji in regulacijo v začetku 90. let je bil namen zakonodajalca preprečiti politično lastninjenje medijev oziroma onemogočiti politične prevzeme, ki bi imeli za posledico neprimerne, tj. manj všečne medije glede na okus nove oblasti. Medijska hiša v Evropi je bila v tistih časih težko neodvisna, če ji ni bil trn v peti oblast, so ji bili pa lastniki. Tako se je leta 1991 tudi na Delu pričela privatizacija, in naklada je dnevniku v letu dni padla za 10 000 izvodov. Sistemske spremembe pa so v boj za preživetje vnesle tudi čedalje večjo odvisnost od oglaševalskega denarja, kar je povečalo delež oglasov v *Delu*. Aprila 1991 je Delo postalo samostojno podjetje v družbeni lasti, novembra 1995 pa z drugim soglasjem agencije za privatizacijo delniška družba. Januarja 1999 je Delo kot prva medijska hiša začelo kotirati na borzi (Bašič Hrvatin in Milosavljević 2001: 18,19, 21, 23).

3.5.3 DEMOKRACIJA

Neodvisen časopis.

Ustanovitelji časnika Demokracija so bili takratni pomembni politični in družbeni akterji: France Bučar, Janez Janša, Ivan Oman, Tomaž Pisanski, Hubert Požarnik, Dimitrij Rupel, Laura Štraus, Veno Taufer, Ivo Urbančič in Peter Volasko. Demokracija začne izhajati 21.6.1989 in preneha že 15.1.1991. V prvem letu je Demokracija izhajala na vsakih 14 dni, torej dva krat mesečno, v letu 1990 pa kot tednik. Septembra 1996 pa je slovenski medijski prostor bogatejši za politični tednik prav tako z imenom Demokracija (v nadaljevanju Demokracija II), ki je izšel kot nadaljevanje publikacije Dan, in še danes izhaja v obliki revije.

3.6 UVRŠČANJE TEME NA »MEDIJSKO AGENDO RELEVANTNOSTI«

Mediji so tisti, ki določajo in prikazujejo meje legitimne javne obravnave določene teme v družbi. Za vzpostavitev demokratične narave tiskanega medija, le – ta potrebuje regulacijo, ki presega vplive trga in pritiske lastnikov. Regulacijo, ki omejuje moč in nadzor profitnih in političnih akterjev, in ohranja tako politično kot ekonomsko avtonomijo medija. In ravno post komunistične države v tranziciji so težko in dolgotrajno prehajale na demokratično raven delovanja medijev. Srečevati se je bilo potrebno z re-nacionalizacijo, privatizacijo, transnacionalizacijo, to pa je vse bolj vodilo v rast komercialno-patriarhalnih sistemov, nove oblike vsebin in predvsem strukturne spremembe v pojmovanju regulative (Splichal 1999: 5). Demokratični mediji v službi javnosti naj bi bili tako od javnosti tudi regulirani, z navajanjem novosti to delo opravljajo ravno objave pisem bralcev.

Česar ni v medijih, je tako, kot da se ni zgodilo. Pomembnost medijev za politiko se odraža ravno v tej vlogi njihovega oblikovanja javnega mnenja. V današnjih modernih časih naj bi mediji javnost zgolj usmerjali v oblikovanju mnenja, ji nudili vse potrebne informacije, skratka ji svetovali, a brž ko ne temu ni tako. Množični mediji so postali mehanizem nadzora kolektivne pozornosti. Pogosto posameznikom v družbi ne preostane drugega kot da medijsko določene teme domnevno javnega zanimanja sprejmejo za svoje, jih berejo in obravnavajo ter si na podlagi tega ustvarjajo svoje lastno mnenje, ki sedaj ne more biti nič drugega kot mnenje ustvarjalcev medijskih tekstov. Zato so ravno mediji tisti, ki vplivajo na izpostavljenost ali zapostavljenost določene teme (Splichal 1999: 7).

Zdi se, da je tema povojnih pobojev veliko bolj pomembna za desno orientirane medije, kar je razumljivo. V očeh privržencev domobrancev (konzervativna politična opcija) gre za grobo kršitev človekovih pravic, za krivico oziroma zločin, o katerem se mora govoriti na glas. Tako zasledimo veliko več novinarskih prispevkov v Demokraciji in Slovencu kot v Delu. Očitno je bilo prvima uredništvoma pokrivanje te teme bolj pomembno, in sta v njej videla več koristi oziroma sta želela zadostiti interesu svojih bralcev. Dočim v Delu prevladujejo pisma bralcev na temo povojnih pobojev (skoraj v 50 odstotnem deležu glede na vse prispevke na to temo). Bralci preko pisem osebnostno obračunavajo, sklicujejo pa se tako na članke oziroma objave v Delu kot tiste v Demokraciji, Slovencu, drugih mediji, na televizijske oddaje in ostalo (ne)strokovno literaturo. To dokazuje, da je laičnim bralcem tema pomembna, medtem ko jo Delovo uredništvo jemlje za obrobno, marginalno.

4. NIČ VEČ TABU TEMA

4.1 DEFINICIJA TABU TEME

Tabu ima v družboslovnih in humanističnih vedah številne pomene in zgodovinske teze, v medijskem prostoru pa naj bi s pojavom demokratizacije, pluralizacije, tj. zajetjem vseh tematik v medijsko obravnavo, popolnoma izginil. Medijski tabu je vsekakor pogojen s politično oziroma družbeno ureditvijo ali stopnjo, v kateri se nahaja določena družba, ki bodisi tabuje še pozna, dopušča, ali pa je že na stopnji detabuizacije vsega, kar je zanjo nekoč bilo tabu. S svobodo tiska, govora in pravico vsakega posameznika izražati svoje mnenje ter tudi dolžnostjo tiskanih medijev objavljati pisma bralcev oziroma mnenjska stališča (tudi iz interesa biti boljši, drugačen od konkurence), sodobne družbe težijo k detabuizaciji oziroma osvetlitvi tem z vseh strani. Gre za pravico javnosti, da izve, pravico do uravnotežene obveščenosti in informiranosti o vsem, kar je javno relevantnega.

Komunistična partija je v času svoje oblasti določila, česa vsega državljan ne sme izvedeti, o čem vse ne sme govoriti, pisati, se izražati. Namesto besede in resnice je zaukazala molčečnost, misterioznost in tabu. Bogo Sajovic je takratno situacijo v Slovencu povzel z besedami: »O povojnih pobojih se ni smelo govoriti, a vendarle se je o njih šušljalo. /.../ Potihoma je postalo obče znano, da te lahko pogoltne noč, tako kot nekaj tisoč domobrancev. In vsi bodo vedeli to, le nihče ne bo smel govoriti ...« (Sajovic 1993: 22).

Mehanizem utrjevanja strahu je bil dvojne narave. Po eni strani je bilo o nasilju, vključno s povojnimi poboji prepovedano govoriti, po drugi pa so vsi vedeli, kaj jih čaka, če bi prestopili »komunikacijsko mejo«, ki jo je oblast zapovedala. »Ta način strahovanja je bil zelo podoben nacističnemu.« Po zatrtju t.i. partijskega liberalizma je zgodovinopisje s pričo restavracije partizanskega mita v sedemdesetih postalo še bolj omejeno, tudi medijski prostor ni bil nobena izjema. O revolucionarnem nasilju se naj ne bi pisalo in pika. Tu izstopa primer intervjuja z Edvardom Kocbekom v Zalivu iz leta 1975 in emigracijska dejavnost, kjer so intenzivno zbirali podatke o žrtvah, katere pa je partijska oblast vztrajno potiskala na stran. »Na ravni kolektivne osebe je družba živela s polresnico oz. pollažjo« (Dežman 1999: 248).

Konec leta 1990 doživi slovenski prostor enega prvih »krstov«, ko Alfonz Zajec v Žirovskem občasniku objavi seznam vseh žrtev vojne na Žirovskem, ki ga je kasneje še dopolnil. Žiri so

bile tako prvi večji kraj v Sloveniji, kjer so mediji javnosti razkrili, da je bilo žrtev več, kot je napisano na spomeniku. Po tem se sproži pravi plaz novih ugotovitev, popisov, seznamov zamolčanih žrtev in drugih pomembnih zgodovinskih prispevkov (Dežman 1999: 249).

Za ilustracijo navajamo priznanje prisotnosti tabuja iz prakse. Poleti 1992 je bil v Delu objavljen del zaslišanja ožjega člana Ozne Mitja Ribičiča in vodje Knoja Bojana Polaka – Stjenke s strani skupščinske komisije za raziskavo povojnih množičnih pobojev, kjer je Stjenka pojasnil, da če je »kakšna enota izvrševala justifikacije, nihče ni smel o tem govoriti, ker bi bil kaznovan«. Povedal je tudi, da je verjetno res, »da je vojska pobijala, saj je sam Simo Dubajić[3] to priznal« (Vasle 1992: Arhiv Dela).

Iz istega prispevka v Delu je razvidno, kdaj naj bi za povojne poboje izvedel Ribičič in kakšni so bili nadaljnji ukrepi po njegovih besedah. Član Ozne je oddaljenega leta 1992 povedal: »Zelo zgodaj sem izvedel za poboje, saj je v Sloveniji na teh mestih prihajalo do ekoloških težav. Likvidirani namreč niso bili pokopani po sanitetnih predpisih in Ozna je takrat ukrepala, da bi grobišča sanirala.« V nadaljevanju Ribičič leta 1992 pojasni: »Boris Kraigher, Niko Šilih in jaz smo že sredi petdesetih let predlagali, da bi poboje raziskali in da bi izsledke tudi javno objavili. Naš predlog ni bil sprejet, češ da bo to škodovalo partiji, da nobena druga republika ne postavlja tega na tak način, da to ni problem in da bi to pomenilo neposreden napad na armado. To je bilo seveda napačno stališče« (Vasle 1992: Arhiv Dela). Zapisano lahko bralcu vzbuja dvomljive, če ne celo ironične občutke.

4.2 EDVARD KOCBEK (1975)

Edvard Kocbek (1904–1981) je bil pesnik, pisatelj, prevajalec, urednik in politik. S svojimi deli se je uveljavil kot eden vidnejših intelektualcev mlajšega katoliškega kulturnega rodu tistega časa. Jeseni 1941 je postal član Izvršnega odbora Osvobodilne fronte (IO OF) kot predstavnik krščanskih socialistov, sodeloval je pri oblikovanju temeljnih točk OF in urejanju političnega odnosa s komunisti. Spomladi 1942 je odšel v partizane, IO OF pa ga je decembra imenoval za slovenskega podpredsednika Avnoja. Opravljal je pomembne državne funkcije v

[3] Sini ali Simo Dubajić – polkovnik srbske Ozne – naj bi poveljeval poboju ustašev, ljotićevcev in drugih kolaborantov v Kočevskem Rogu.

federaciji in republiki Sloveniji, dokler se leta 1952 ni razšel s politiko Komunistične partije Slovenije (KPS) zaradi načelnih nesoglasij s političnim vodstvom in nadaljeval svoje življenje kot svobodni umetnik. Njegova edina knjiga pripovedne proze – štiri novele *Strah in pogum* – je bila »prva na Slovenskem, ki je prelomila ideologizirano obravnavo NOB ter postavila v središče literarnega zanimanja sliko neherojskih, v intelektualnem smislu poudarjeno individualiziranih partizanskih usod ter njihovo značilno duhovno in moralno problematiko« (Enciklopedija Slovenije 1991: 172, 173).

Leta 1975 je v Trstu izšla knjiga Borisa Pahorja in Alojza Rebule z naslovom **Edvard Kocbek, pričevalec našega časa**. Knjiga vsebuje tudi intervju s Kocbekom, kjer je med drugim prvi javno in odkrito spregovoril o pobojih domobrancev po drugi svetovni vojni. »Kocbek je v omenjenem intervjuju povedal, da je že kmalu po koncu vojne v nabiralnik dobil nekaj izpovedi tistih, ki so se med pobojem rešili, da pa so mu v partijskem vrhu vse skupaj prikrivali in mu niso hoteli dati dejanskih informacij. Zgrožen nad takratnim ravnanjem z domobranci, je v intervjuju pozval k priznanju krivde« (Slabe 2004: 7).

> *Preden je Kocbek dal v tisk svoje Odgovore, v katerih je povojne pomore obsodil, je prejel nič kaj prijazno grozilno pismo iz znane hiše na Tomšičevi. Vsa gonja zoper Edvarda Kocbeka v tistih svinčenih časih – sestavina te gonje sta bila tudi dva sočasna politična procesa zoper »dva Kocbekova asistenta« - vse to je bilo le svojevrstno maščevalno odvračilo za razkritje, ki je razgalilo tisto mračno stran v naravi oblasti, pričujoče nad nami ves povojni čas. Zdi se, da je šlo prav za tisto njeno skrivnost, ki je ni smela izdati, ker se je v njej, kakor v Samsonovih laseh, skrivala vsa njena moč nad tem ljudstvom.* (Blažič 1995: Arhiv Dela).

Kocbek v intervjuju med drugim pove:

> *Zadnji dve leti vojne in prva leta po vojni so slovenski komunisti zvesto posnemali sovjetske metode in stalinistično prakso. Po vojni je bila Jugoslavija izven ZSSR najbolj stalinistična država. Nesrečna olajševalna okolnost marsikaterega partijca je bila – kakor sem že omenil – človeška nezrelost. Marsikak nadarjen mladi človek se je takrat za vse življenje obremenil s težkimi dejanji zoper bližnjika. Toda, to ni le breme posameznikov, to je breme eksaltirane vizije. Kadar se neka zgodovinska izvidnica razglasi za edino zveličavno poslanstvo, mora na tej poti do konca svoje kalvarije* (Pahor in Rebula 1975: 146).

Na vprašanje, kaj bi bilo po njegovem mnenju potrebno storiti glede nezaslišane usode domobrancev, Edvard Kocbek leta 1975 odgovarja:

> *Predvsem si jo moramo vzdigniti iz zanikanja v javno priznanje. Vzdigniti si jo moramo iz potlačene in pohabljene zavesti v jasno in pogumno zavest. Odgovorni ljudje nam morajo razložiti, kako je mogla osvobodilna zmaga spočeti iz sebe tako ostudno bojazen pred nasprotnikom. Povedati nam morajo, kako more odgovornost do zgodovine odvezati od odgovornosti do človeka? Toda kako naj se približamo demonu uničevalcu, da ne zadivja znova? Edino tako, da mu zatrdimo, da ni nobene veljavne teorije, ki bi pavšalno določala žrtve svetovno-zgodovinskega poslanstva in abstraktno razpolagala s smrtjo sočloveka. Gre torej za javno priznanje krivde, ki se tiče nas vseh. Tako dolgo se ne bomo znebili preganjavice in more, dokler javno ne priznamo svoje krivde, svoje velike krivde. Brez tega dejanja Slovenci ne bomo nikoli stopili v čisto in jasno ozračje prihodnosti* (Pahor in Rebula 1975: 150).

Alojz Rebula v tem delu pod podnaslovom **Problemi likvidacij** obravnava Kocbekov odnos do pobojev, zanj je likvidatorstvo najbolj negativen slovenski pojav druge svetovne vojne. Hkrati nobena likvidacija ni Kocbeka prizadela bolj »kakor likvidacija človeka, o katerem bo morala zgodovina, ki je ne bo pisala strast, priznati, da je bil vsaj tako velik Slovenec, kakor je bil velik antikomunist«. Spričo Kocbekovih del, njegovega delovanja in mišljenja Rebula zapiše: »Če je človek količkaj dovzeten za moralno veličino, se mora pokloniti veliki slovenski vesti, ki se s svojo osamelo bolečino dviga visoko na gladino bratomornega sovraštva. V tem pogledu ostaja Kocbek v celotnem uradnem taboru OF edinstven: v strašni osamljenosti ostaja tu čisti pričevalec evangelija« (Pahor in Rebula 1975: 77,79,80).

Kocbek je na nasilje gledal kot na začasno nujo in sredstvo za odpravo nasilja nasploh. Prepričan je bil, da bodo v OF z nasiljem nasilje odpravili, ker ga bodo pravočasno končali, omejevali pa že med vojno samo. Po njegovem mnenju naj bi bilo tako vedno manj nasilja in sovraštva, ne pa vedno več. Hkrati je ločeval pravične od nepravičnih likvidacij. Predvsem pa vedno iskal odgovor na vprašanje, kako odpraviti zlo oziroma nasilje, človeka pa ne (Hribar 1990c: 28, 31). Z izvrševanjem likvidacij, pobojev, umorov in zločinov v času vojne ali izven nje v sleherno dušo leze tiha teža, je bil prepričan Kocbek. To človeka zaznamuje in nič mu ne more pomagati. Brez svoje krivde so morali ubijati, bili po nedolžnem krivi in to je bil glavni greh totalitarnih sistemov, a je bila tudi njihova krivda – krivda brez krivde. Kakor

zmage, tudi krivde nič ne izbriše, zavoljo zmage pa jo je lažje prenašati, čeprav je človek težji zavoljo ubijanja (Hribar 1990c: 17).

Revolucionarna justica krivdo ne le dopušča, temveč jo postavlja za nujno. Greh pa postane nujen, ko se ta nujnost, ki jo sankcionira vojaško pravo, prekorači in se ubija zaradi ubijanja ali zaradi maščevanja. Zato ga ni vojaka, ki bi grešil, dokler ne prestopi zakonov vojaškega prava, ki temelji na tej krivdi, a še vedno sankcionira greh oziroma zločin (Hribar 1990c: 18). In že Kocbek se je zbal, da jih bodo nekoč vprašali, če so resnično storili vse, da bi belo gardo zlomili brez bratomornega boja in brez nesmiselnega uničevanja (Hribar 1990c: 25). Enako vprašanje si je šele leta 1987 drznila postaviti Spomenka Hribar. Tako je »štafetno palico« od Edvarda Kocbeka leta 1987 prevzela pogumna ženska, nevede komu jo predaja, če sploh ... in štafeta se je spremenila v množični maraton, katerega vijugaste poti so potekale tudi izven meja Slovenije.

4.3 SPOMENKA HRIBAR (1987)

Rojena v Beogradu, po izobrazbi filozofinja in sociologinja. Od leta 1991 do 1993 je bila poslanka v Skupščini RS, kot raziskovalka pa je še posebej preučevala delovanje in ustvarjanje Edvarda Kocbeka. Kot vodilna članica Slovenske demokratične zveze in koalicije Demos je imela pomembno vlogo pri osamosvajanju Slovenije. Bila je tudi prva predsednica leta 1990 ustanovljene Konference za Slovenijo Svetovnega slovenskega kongresa. Od leta 1993 pa deluje kot publicistka (Enciklopedija Slovenije 1987–2002: 79).

Avtorica prelomnega dela **Krivda in greh**, je kot da bi čutila, da prihajajo novi, drugačni časi, leta 1987 v Kocbekovem zborniku **Znamenja** objavila esej s »prepovedano« vsebino. Vsebina objavljenega temelji in izhaja iz Kocbekovega razmišljanja in poziva k spravi. Takratno politično okolje je že bilo količkaj bolj pluralno, in je delo lahko izšlo kljub bremenilni vsebini za vladajočo oblast – komuniste. A je bilo po izidu prepovedano. Do danes je tema o spravi, katera naj bi oziroma mora slediti tako razdvajajoči tragediji, kot so bili povojni poboji domobrancev, postala del političnega in medijskega diskurza. Ta pojav je Spomenka Hribar v oddaji Odmevi junija 2006 pojasnila rekoč: »Besede so boljše kot sovraštvo, ki tli pod njimi« (TV vir 1).

Skratka v vsem tem času, od izdaje njenega dela, ki je prebil led, pa do danes, je bilo v 17 letni demokraciji veliko narejenega oziroma toliko, da se do pereče teme lahko vsakdo opredeli na podlagi dejstev, dokazov, pričevanj, mnenj in številnih interpretacij. In ravno to je bistvo sprave – dopuščanje drugačnega pogleda, pripisovanje enakega deleža krivde vsem vpletenim. Dokler bomo ljudi delili na zmagovalce in poražence, sprave ne bo moč doseči. Potrebno je obsoditi zločine na obeh straneh.

Hribarjeva je v svojem eseju takole pozvala k spravi: »Mar ni po tolikem času že čas, da damo vsemu temu trpljenju, trpljenju, ki ga je preživljal ves narod v območju vsega svojega telesa, spoštovanje in priznanje?« (Hribar 1990c: 58) In pozivala ni v naivni veri, da se bo to čez noč tudi zgodilo, hkrati se je celo zavedala teže svojih besed, ki so toliko časa čakale, da bi bile na glas izgovorjene. Zavedala se je tudi, da mora »tak način pisanja vzbuditi hude odmeve v družbi, v kateri je »verbalni delikt« večji greh, kakor pa je dejanje, ki ga opisuje« (Hribar 1990c: 60). Skušala se je pripraviti na obdobje po objavi v tej razdeljeni družbi polni sovraštva in zamolčanih resnic, pa verjetno vseeno ni mogla predvideti, kaj bodo prinesla soočenja slovenskega naroda s svojo polpreteklo zgodovino na pragu 90. let.

Takole je zapisala:

> *O tem poboju nisem prej, preden je o njem spregovoril Kocbek, slišala ničesar.*
> *Udrla so se mi mirna in varna tla pod nogami.*
> *Dolgo sem bila čisto zmedena.*
> *Je to sploh res?*
> *Je to sploh mogoče?*
> *Nisem mogla verjeti. Še manj sem mogla razumeti in vzeti nase.*
> *Zbudila sem se v zgodovino. Potem sem morala na dolgo in mučno pot.*
> *Začela sem spraševati: koliko ljudi je bilo pobitih?*
> *Na tisoče.*
> *Koliko? Deset- dvanajst- trinajst- štirinajst- petnajst tisoč ... Kdo ve, koliko jih je bilo zares?* (Hribar 1990c: 26).

Razmišljala je dalje, da če je bilo res, da se med vojno sovražnika ni mogoče rešiti, niti ga spremeniti oziroma uničiti, »isti postopek *po* vojni nima enakega pomena in opravičila. Pobiti ljudi brez sodbe, kakor klavno živino, v tisočih kosih, je zločin nad narodom! Ne samo nad tistimi, ki so bili pobiti, temveč tudi nad tistimi, ki so ostali živi. Ni le greh nad poraženci,

temveč tudi nad zmagovalci samimi. Nad nami. /…/ Vzeti smrt v svoje roke, pomeni seveda vzeti v roke življenja ljudi in to v času – maja in junija 1945 – ko za takšen način »boja« ni bilo več ne potrebe ne upravičenosti.« Hribarjevi ostaja nedoumljivo, kako se je lahko tak zločin sploh zgodil, kajti pobiti domobranci so bili del svojega, našega naroda prav tako kot partizani. »Kakor sta levica in desnica roki enega telesa, tako so pobiti domobranci deli svojega, našega narodnega telesa. Mojega telesa« (Hribar 1990c: 27).

V nadaljevanju išče avtorica razlage in olajševalne okoliščine, s ciljem razumeti takratno dogajanje. Posveti se izvrševalcu pobojev – posamezniku, ki nima občutka, da je sam soudeležen pri sprejetju neke odločitve, tako ne more in mu v bistvu ni treba vzeti tega dejanja na svojo vest, pa čeprav gre za uboj. On je samo izvrševalec ukazov, odločitev, ki so jih sprejeli neki drugi ljudje, dejanje samo pa mu je že vnaprej opravičeno, celo odvzeto kot dejanje – dejanja ni (Hribar 1990c: 34).

Ti neposredno prisotni izvrševalci in krojači takratne zgodovine bi nam še najbolje osvetlili ta dejanja. Konkretne okoliščine, ki so pripeljale do takšne odločitve in izvedbe eksekucij, vendar se ve, da odgovor kot tak ne obstaja. »Ni Odgovora, ki bi to dejanje dokončno opravičil in tudi ni Odgovora, ki bi to dejanje dokončno obsodil. Ne obstaja beseda, ki bi dejanje zbrisala s sveta in tudi ne beseda, ki bi ga dokončno utemeljila, opravičila. Obstaja d e j a n j e samo, *to mesto*« (Hribar 1990c: 46).

Vsaka zgodba ima vsaj dve plati, sploh druga svetovna vojna jih ima več. Avtorica ne ve, kaj bi na mestu zmagovalcev takrat storila ona, in ne more z gotovostjo trditi, da ne prav istega zločina, ker se ne da vživeti v drug čas, osebo in okoliščine. Čeprav danes tega ne bi storila, ne moremo vedeti, kaj bi vsakdo izmed nas napravil takrat.

> *In kaj zdaj?*
> *Mar poboj na Rogu sploh ni zločin? Mar se boš šla apologeta tega dejanja?*
> *NE!*
> *Nasprotno!*
> *Poboj domobrancev na Rogu šele zdaj zares vidim kot t r a g i k o zločina naroda samega nad samim seboj! Kot greh zoper bližnjika. Šele zdaj morem tako scela, iz vse svoje biti – zavedajoč se svoje krivde – odgovoriti:* ***Zločin je bil!*** *In šele zdaj ga morem vzeti nase. S tem in samo s tem dajem obenem svojo obsodbo – in obenem*

zmorem tudi njegovo odpustitev, t.j. odpustitev tistega, ki je bil žrtvovan, in tistega, ki je žrtev dokončal.
In šele zdaj uvidim ta zločin kot istočasno ustanovitev novega začetka, kakor pravi Kocbek: »greh ni le izraz moralnega konca, temveč tudi mogočnost novega začetka« (Hribar 1990c: 44).

Hribarjeva povzema Kocbeka tudi v tem, ko trdi, da z usmrtitvijo ne vzamemo bližnjiku le »pravice do življenja, ampak tudi pravico do njegove izvirne smrti«, ki je njegova največja skrivnost. Kocbek je bil v svojih mislih še bolj jasen: »Ni bližina smrti tista, ki me vznemirja. Vznemirja me bližina tistega, ki človekovo smrt prikliče na nespoštljiv način.« Povojne poboje tako ni mogoče označiti drugače, kakor da gre za zločin nad narodom, »pa naj ga je storil kdor koli – in v imenu česar koli«. Saj vendar govorimo o zločinu in zločin nad zločincem je še vedno zločin (Hribar 1990c: 35, 36, 38).

Vse to je v naši preteklosti in se ne da ničesar popraviti. Žalostno pa je, da svojci pobitih domobrancev še danes ne vedo vsi, kje počivajo njihovi dragi. In tega je kriva povojna oblast, s svojo odločitvijo zamolčati te zločine, si je naredila več škode kot koristi že v tistem času. Kajti svojci so zavoljo prikrivanja eksekucij in nasilja nedvomno izražali več nezaupanja v novo oblast, tako sta strah in pomanjkanje zaupanja oteževala slovensko povojno zbliževanje oziroma prikrajšala mnoge za čut pripadnosti narodu. Hribarjeva oblasti najbolj očita to, da v vsem povojnem času poboji niso bili predstavljeni kot zločin – dejanje nad narodom, ki ima svoje vzroke, namen in pomen. Skratka, da ni bilo storjenega nič, kar bi pokazalo na obojestransko krivdo in končalo sovraštvo znotraj enega in istega naroda (Hribar 1990c: 48, 49). Ceno vojne vedno plača oziroma nedeljivo nosi ves narod.

Odkar je Spomenka Hribar sredi osemdesetih let postavila takrat drzno zahtevo po spravi med udeleženci slovenskega bratomornega boja v drugi svetovni vojni in po njej, s čimer naj bi se končalo to (za ene slavno, za druge žalostno) poglavje narodove zgodovine, so sprava, še posebej pa povojni poboji že skoraj desetletje prvovrstno politično, torej javno vprašanje. Seveda so medvojna in povojna zverinstva visela v zraku že mnogo pred tem, a družbeni krč je bil očitno tako močan, da ga med Slovenci ni bilo »junaka tac'ga«, ki bi si bil upal javno odpreti usta. Morala je spregovoriti drobna ženska ... (Sajovic 1993: 22).

4.4 DETABUIZIRANOST POVOJNIH POBOJEV Z DEMOKRATIZACIJO KULTURNEGA IN MEDIJSKEGA PROSTORA

Prepovedane, zamolčane in komunističnemu sistemu nevšečne teme so imele priložnost na dan pokukati že v 80. letih, ko je nezmožnost in pomanjkanje volje političnega in državnega vrha za realen pogled na krizno stanje, v katerem se je znašla Jugoslavija, puščala odprt prostor intelektualcem. Ti so začeli odkrivati in razkrivati tabuje ter razpravljati o dotlej prepovedanih temah. Kritične misli so se kresale predvsem v Srbiji in Sloveniji, a tudi na Hrvaškem ni bilo povsem mirno (Borak in drugi 2005: 1153-1154).

Na žolčne odmeve med politiki in delom jugoslovanskih znanstvenikov je na primer naletelo delo Vojislava Koštunice in Koste Čavoškega **Stranački pluralizam ili monizam** (Strankarski pluralizem ali monizem), ki je izšlo leta 1983 v Beogradu. Avtorja sta analizirala »politične spletke, s katerimi so komunisti nedemokratično in grobo obračunali z opozicijo v prvih letih po vojni, s tem pa sta pod vprašaj postavila legitimnost komunistične oblasti«. Kar je najbolj bodlo v oči, je bilo dejstvo, da komunistična oblast po drugi svetovni vojni ni držala med vojno dane besede, da ne bo uvajala diktature po sovjetskem vzoru (Borak in drugi 2005: 1154).

V širšem jugoslovanskem pogledu je izid te knjige predstavljal nekakšen mejnik na poti k detabuizaciji povojnih dogodkov, s tem tudi izvensodnih likvidacij ter drugih oblik nasilja. Na slovenskih tleh pa gre to vlogo pripisati **Novi reviji** – »mesečniku za kulturo«, ki je začela izhajati leta 1982. Revija se je naslanjala na tradicijo prepovedanih revij iz 50. in 60. let (Revija 57, Perspektive) in bila odprta vsem avtorjem, predvsem tistim, ki drugje objave niso dočakali. Javnost so razburkale zlasti politične in idejne analize sedanjosti in bližnje preteklosti ter s tem detabuizacije številnih političnih dogodkov (Borak in drugi 2005: 1155).

> *Iz pozabe so potegnili nekdaj vodilne politike, ki so se jih sodelavci v čistkah odkrižali. Naslonili so se na izročilo Edvarda Kocbeka in Dušana Pirjevca[4], iz anateme so potegnili*

[4] Dušan Pirjevec – urednik Sodobnosti in Problemov, slovenski literarni teoretik in zgodovinar, ki je med drugo svetovno vojno opravljal visoke vojaško-politične funkcije.

Staneta Kavčiča[5]*, spregovorili z žrtvami dachavskih procesov*[6] *in Nagodetovega procesa*[7] *ter z informbirojevci in se zavzeli za njihovo rehabilitacijo. V pogovorih s kulturnimi ustvarjalci, ki so del življenja prebili v komunističnih zaporih, so ost kritike usmerili v zahtevo po svobodi govora in tiska* (Borak in drugi 2005: 1155).

Zakon o verbalnem deliktu naj bi bil v Jugoslaviji še kako v uporabi, najmanj prakticiran pa ravno v Sloveniji, kjer je bila meja tolerantnosti nekoliko višja. Toda za 80. leta sodne prepovedi objav člankov in zaplembe posameznih številk revij, zaradi žalitve države in njenih funkcionarjev, sovražne ali protidržavne propagande, niso bile nobena redkost. Vendar smo na področju politične liberalizacije v Sloveniji prednjačili pred drugimi jugoslovanskimi republikami. Še posebej v luči popolnega nadzorovanja ali odpiranja medijev, katerega spremljajo odobravanja glede objav odprtih pisem in komentarjev v tiskanih medijih, kar do tega trenutka ni bilo v navadi (Borak in drugi 2005: 1158, 1159).

V 80. letih je tako poleg najbolj razširjene uporabe samocenzure obstajalo še osem formalnih oblik omejevanja svobode izražanja, in sicer: funkcija odgovornega urednika, princip v.d.–jevsta, tiskovni svet pri SZDL, mestna oziroma univerzitetna konferenca zveze komunistov, izdajatelj, javni tožilec, sodišče in nenazadnje tudi tiskarna. Z redkimi zmagami nad partijskim režimom – glavnim sovražnikom svobode tiska – se je v državi počasi vzpostavil formalni okvir, ki je zagotavljal pravne možnosti svobode izražanja, ko izrekanje političnih mnenj ni več spadalo pod informacije, ki bi lahko povzročile hujše vznemirjanje javnosti (Nežmah 1998: 365, 372).

V prelomnem letu 1991 lahko v Slovenskih novicah – takratnem prvem tabloidnem dnevniku – preberemo vse o tem, kaj je na vprašanja komisije za povojne poboje povedal Ivan Maček – Matija v feljtonu v 13. nadaljevanjih (objavljenih od 28.5. do 11.6.1991). Nato pa je bil 30.5.1991 objavljen članek urednika Slovenskih novic, kako komisija zahteva, da prenehajo z

---

[5] Stane Kavčič (1919 - 1987) je bil reformistični politik, ki ga je partijski vrh zaradi liberalnih načel leta 1972 odstavil.

[6] Dachavski procesi – sojenja nekdanjim dachavskim internirancem, ki naj bi po monstruozni obtožnici sodelovali v Dachauu z gestapom, pozneje pa postali agenti imperialističnih obveščevalnih služb. Procesi so trajali do oktobra 1949. (Jančar, 1998: 446)

[7] Nagodetov proces – tipični stalinistični proces zoper skupino slovenskih intelektualcev. Julija 1947 so bili med 15 obsojenimi večinoma izobraženci in predvojni politiki, za katere je oblast menila, da so potencialni opozicijski voditelji. S tem procesom je KPS zatrla vse poskuse oblikovanja politične opozicije na ozemlju takratne Slovenije. Med aretiranimi in obsojenimi opozicijskimi politiki je bil tudi Črtomir Nagode – podjetnik in politik.

objavami pričevanj Ivana Mačka – Matije. Urednik se sprašuje, ali pri dnevniku Slovenske novice sedaj grešijo ali »z obelodanjanjem (pre)dolgo skritih resnic o političnem zakulisju povojne Slovenije pomagajo podirati tabuje, ki si jih očitno postavljamo na novo?« Urednik je bil mnenja, da se bodo ravno z objavo takšnih in podobnih dokumentov, ki vse predolgo ostajajo skriti pred javnostjo, približali tako želeni pluralizaciji medijev (Guzelj 1991: Arhiv Dela).

Še v letu 1995 Delov novinar izraža zavedanje o namerni tabuizaciji teme o povojnih pobojih, ko beremo: »Namreč koga mislijo, da vlečejo za nos tisti, ki si zelo prizadevajo, da bi še kar v prihodnje obveljal tisti tabu iz preteklosti, tj. prepoved brskanja po trenutkih preteklosti zelo slabega slovesa in grozljive vsebine?« (Blažič 1995: Arhiv Dela)

5. OBRAVNAVA POVOJNIH POBOJEV V SLOVENSKEM ČASOPISJU V 90. LETIH 20. STOLETJA

5.1 TRENDI PISANJA O POVOJNIH POBOJIH V 90. LETIH 20. STOLETJA SKOZI RAZLIČNO SLOVENSKO ČASOPISJE

Negativnost in tabuiziran predznak tematike o povojnih pobojih sta le dva od možnih razlogov za povečano medijsko obravnavo. Tretji pa se lahko skriva tudi v tem, da »obstaja precejšnja nejasnost glede ciljev obeh sovražnih vojska, tako partizanov kot domobrancev«. V primeru partizanov se ta nejasnost kaže v razkoraku med cilji ožjega komunističnega vodstva s tendenco po revolucionarnem prevzemu oblasti in partizani v pravem pomenu besede, ki so se borili za narodno osvoboditev. Prav tako gre podoben razkorak opaziti v domobranskih vrstah, ki so skušale preživeti in zaščititi svoj obstoj oziroma preprečiti obstoj komunistične ideologije, do vodilnega Rupnikovega kroga, ki je drsel v desni fundamentalizem oziroma odkrito kolaboracijo. »Še pomembnejša pa je razpetost domobranske osebe med intimnim anglofilstvom in javnim kolaboriranjem z nacisti« (Tomc 1995: 187).

Zaradi vseh naštetih in še številnih drugih osebnih razpetosti se publicisti, goreči in predani novinarji, bralci oziroma pisci pisem, politiki, zgodovinarji in drugi, ki se oglašajo v medijih, čutijo ranljive in občutljive za kritiko na »lasten račun« in težko objektivno povzemajo zgodovinska dejstva, ne da bi se pri tem čutili ogrožene oziroma napadane.

Pisanje v medijih v starem režimu je bilo enostransko in pristransko. »Velika večina piscev se je do leta 1990, ne glede na nivo in namen pisanja, strinjala o tem, da so domobranci izdajalci, kolaboranti in protirevolucionarji, včasih tudi kvizlingi. Kadar se piše o povojnih žrtvah, pa prevladuje mnenje, da je domobrance doletela zaslužena kazen« (Tomc 1995: 188, 190). Tako Tomc, treba pa je poudariti tudi to, da so v 90. letih več pisali v časopise privrženci domobrancev kot tisti narodnoosvobodilnega boja oziroma partizanov, ti so se v večini oglašali kot reakcija v obliki replike na povedano oziroma napisano, s čimer se niso strinjali. To je razumljivo, saj zagovorniki partizanstva po padcu komunizma niso čutili potrebe po priznavanju kakršnih koli krivd in opravičevanju, dočim so na drugi strani z demokracijo privrženci domobranski strani sedaj šele dobili besedo, prostor v javnih občilih, ki so ga tudi izkoristili.

Preden predstavimo vsebino in zaključke pregleda treh izbranih časopisov, naj povemo, da smo za boljšo statistično in realnejšo sliko obravnavali tudi nekatere druge tiskane medije. V Delovi dokumentaciji, ki hrani praktično vse, kar je bilo objavljenega v Sloveniji pod pojmom POVOJNI POBOJI, najdemo pet zajetnih snopov časopisnih in revijalnih izrezkov. Delova hiša vrši dokumentacijo v dveh smereh – **splošno in krajevno**, za našo rabo smo se precej bolj posvetili prvi opredelitvi kot drugi, ki zajema konkretne krajevne zgodbe grobišč in subjektivno poglobljene obravnave posameznih družin iz določenih krajev.

V Delovi dokumentaciji o povojnih pobojih kategoriziranih člankov glede na kraje tako najdemo še 309 prispevkov (glej tabelo 5.3.2. na strani 63), ki se nanašajo na to temo in so bili objavljeni v 90. letih 20. stoletja. Največ je seveda Delovih prispevkov (kar 174), 27 jih je iz Slovenca, 26 jih je bilo objavljenih v Dnevniku, 18 pa v Večeru. V teh desetih letih so o povojnih pobojih tako poročali tudi mediji kot so Slovenske novice (13 objav), Mladina (12 objav), 7D – Večerov tednik (10 objav), Nedeljski dnevnik (4 objave), Demokracija II. (4 objave), MAG (3 objave), Republika (3 objave), Jana (3 objave), Družina (3 objave) in Nedelo (2 objavi). Po en prispevek pa smo zasledili še v Evropi, Tribuni, Novi dobi, Teleksu, Panorami in Svobodni misli.

5.2 DEMOKRACIJA

Časnik Demokracija začne izhajati junija 1989, vključujemo ga v nalogo predvsem zaradi njegove težnje predstavljati neodvisen časopis v slovenskem medijskem prostoru in prehodne (tranzicijske), kratkotrajne narave. Demokracija namreč preneha izhajati že januarja 1991, torej še pred osamosvojitvijo Slovenije.

5.2.1 LETO 1989

Že v junijskem izvodu leta 1989 Demokracija objavlja dva podlistka na temo konca druge svetovne vojne oziroma povojnih pobojev domobrancev (Vetrinjske žrtve in Srečanje na Dravi). Skupina nekdanjih borcev NOV in kulturnih delavcev pa v spomin na pobite iz Vetrinja zapiše: »*Po strelu v tilnik, še zvezanih rok, si zvrnil me v brezno, moj brat, k tisočerim*« (Klep 1989a: 12).

Oktobra 1989 Demokracija poroča o londonskem procesu proti angleškemu zgodovinarju Nikolaju Tolstoyu. V novembru pa po dnevu mrtvih o komemoraciji ob Lipi sprave na ljubljanskih Žalah. Avtorji prispevkov so zelo pogosto enaki kot tisti v Slovencu. Ivo Žajdela popiše tudi obnašanje drugih vzhodno-evropskih narodov do tamkajšnjih povojnih vračanj in pobojev. Poziva Slovence k spravi, ideološki tolerantnosti in sprejemanju drugače mislečih. (Žajdela 1989: 2). V javnem pozivu skupščini SR Slovenije pa zbrani na komemoraciji prosijo za uradno potrditev dejanja množičnih usmrtitev v vojni in po vojnem času ter običajno pravico do verodostojne smrti oziroma možnost izkazovanja časti vsem umrlim brez izjeme (Klep 1989b: 10).

Zanimiva je javna pobuda enega od bralcev Demokracije, ki jo je najprej želel objaviti v Delu, pa mu tam ni bilo ugodeno. Apel se je glasil, da naj nova politična oblast, ko jo bo prevzela, razglasi amnestijo za bivše sodelavce okupatorja in uniči vse policijske dosjeje, ki se nanašajo na te osebe, kot so to storili Grki. Bralcu se namreč zdi nelogično, da je narod z bivšimi tujimi okupatorji odnose že zdavnaj normaliziral, z domačimi sodelavci okupatorja pa je še vedno v vojnem stanju. Po njegovem mnenju bi bil čas, da se da prednost etiki pred politiko in ne spet obratno (Špilak 1989: 10).

5.2.2 LETO 1990

Demokracija februarja 1990 poroča o Svetovnem slovenskem kongresu in nadalje preko svojih člankov poziva k spravi, k priznanju »spodrsljajev«, predvsem pa reševanju vprašanj iz preteklosti brez maščevanja ali lova na čarovnice. Gre za odkrivanje odgovornosti, ki je splošna zahteva in jo ljudstvo lahko izterja oziroma uresniči le prek svojih demokratičnih zastopnikov (Apih 1990: 2).

Brez podpisa pa je v Demokraciji zapisan naslednji sestavek:

> *Na Gorenjskem, predvsem v Kranju, člani opozicijskih strank dobivajo vse več grozilnih klicev. Po telefonu so grozili tudi vsem sodelujočim na okrogli mizi »O narodni spravi«. Pravijo, da gre za dve ali tri osebe, ki po telefonu na veliko opletajo z umori, streljanjem in maščevanjem. Gorenjska je znana po tako imenovani Rdeči roki, ki je v letih po vojni zahrbtno morila vse tiste, ki so se lokalnim partijskim šefom zdeli sumljivi. Tovariši boljševiki pozabljajo, da je od takrat minilo že nekaj desetletij.*
> (Brez avtorja 1990a: 16).

Pogosto je v Demokraciji opaziti opombo urednika na koncu člankov, da dnevnik Delo določenega članka ni želel objaviti, ga je pa seveda Demokracija. Nato zasledimo v aprilu objavo dveh grozilnih pisem Janezu Janši in Spomenki Hribar. Predvsem slednje je relevantno za našo obravnavo, saj je jezik več kot sočen v smislu, da je splošno znano, kaj so delale domobranske in belogardistične horde z našim narodom, in da bi v »slučaju njihove zmage« bilo število pobitih zavednih Slovencev gotovo petkrat večje, »kot je število pobitih domobranskih in belogardističnih izdajalcev, ki so prejeli zasluženo, vendar prelahko kazen. Vsak narod je kaznoval svoje izdajalce, tako jih je tudi naš.« (Brez avtorja 1990b: 5)

Na dan pred prvimi demokratičnimi volitvami v Sloveniji piše Spomenka Hribar v Demokraciji o nujnosti razglasitve konca državljanske vojne in nujnosti pokopa mrtvih v javen spomin. »In ne jih (več) obujati na način utemeljevanja svojega današnjega življenja na njihov »račun«. Vse povojno obdobje smo bili morbidna družba, ki se je utemeljevala na mrtvih; Partija je svojo »Legitimnost« utemeljevala na »naših žrtvah za svobodo«, namesto da bi svojo legitimnost preverjala na svobodnih volitvah. In ko že imamo svobodne volitve, ni več nobene »potrebe«, da bi se kdor koli utemeljeval na »račun« mrtvih« (Hribar 1990a: 3).

V nadaljnjih izvodih Demokracije je še več govora o revanšizmu, ki odgovarja na pozive vladajočih, naj bo preteklost preteklost in naj se narod rajši ukvarja s prihodnostjo. Skupina bivših slovenskih domobrancev v Kanadi pa marca 1990 piše Demokraciji predvsem o spravi oziroma tem, kaj bi za dosego sprave po njihovem mnenju bilo potrebno:

1. *javna označitev grobišč pobitih žrtev;*
2. *simboličen pokop in vključitev teh žrtev v narodno občestvo;*
3. *v simboličen pokop spadajo vse žrtve revolucije v Rogu, Teharjah, pri sv. Urhu ter vsa neznana grobišča v slovenskih gozdovih, kakor tudi žrtve koncentracijskih taborišč ter žrtve Golega otoka;*
4. *znanstveno raziskovanje slovenske revolucije naj bo predmet zgodovinopisja in zgodovinarjev, /.../;*
5. *slovenska oblast naj pripravi zakon o nepreganjanju dejanj iz časa revolucije*

(Skupina bivših domobrancev 1990: 8).

Maja 1990 je v Demokraciji zaslediti pogovor z grofom Nikolajem Tolstoyem, ki je obiskal Slovenijo in predaval v domu Španski borci, kjer so »ljudje prvič lahko javno povedali, da so

bili v Vetrinju in na kateri strani so se borili«. V prispevku je kratko orisano njegovo življenje, več prostora pa je namenjenega vsebini njegovih knjig na temo vrnitve ruskih Kozakov in tudi domobrancev, kjer opisuje usodo približno 50 000 Kozakov in 40 000 ljudi iz Jugoslavije. Ovrže pa nekatere trditve lorda Aldingtona, češ da ni res, da so britanski vojaki imeli ogromno dela z zastražitvijo pribežnikov in vzdrževanjem reda, ker naj bi se ti organizirali sami in so se bili tudi pripravljeni bojevati z zavezniki proti Titovskim silam, če bi bilo treba. Tudi s prehrano naj ne bi bil tak problem, kot ga opisuje lord, nemška vojska naj bi za seboj pustila gore konzerv in hrane, prišleki pa naj bi je veliko prinesli tudi s seboj. Trditev o pomanjkanju hrane tako Tolstoy označuje za izmišljotino, ki pa je ne potrjuje nihče v Britaniji (Reberc 1990: 11). V pismu bralcev v Delu zasledimo tudi besedo o tem, kako številni angleški zgodovinarji zagovorniku domobrancev grofu Tolstoyu odrekajo vsakršno zgodovinsko kvalifikacijo in poštenost (Strle 1990b: Arhiv Dela).

Zanimiva je Tolstoyeva izjava, ki temelji na dveh ločenih pogovorih z dvema jugoslovanskima oficirjema, oba sta namreč potrdila, da jima je lord Aldington obljubil, da z vrnitvijo kolaborantov ne bo nobenih težav, saj bodo ljudje mislili, da gredo v Italijo. Pogovor v nadaljevanju opisuje številne dogodke in vpletene akterje, kot recimo to, da je lord sredi vrnitvenih postopkov zapustil Celovec, vendar so se predaje Jugoslovanom nadaljevale, dokler ni bilo povelje predano poveljniku taborišča majorju Barryju, ki je pokazal usmiljenje in ni več izpolnjeval ukazov. Hkrati se je vršil pritisk s strani Rdečega križa, tako je tudi poveljnik 8. britanske armade McCreery iz Italije ukazal, da prenehajo z operacijo. Zadeva je končno prišla tudi na ušesa feldmaršalu Alexandru, ki je odletel v Vetrinj in izdal povelje, da odtlej ne sme biti nihče več vrnjen v Jugoslavijo proti svoji volji (Reberc 1990: 11).

Tolstoy je v pogovoru omenil tudi obisk Kočevskega Roga in v povezavi s tem ter svojim predavanjem povedal: »Nocoj so me na predavanju vprašali, kaj sem tam videl. To je tipično za Slovenca. Po petinštiridesetih letih vpraša tujca, ki gre slučajno mimo, če je kaj odkril.« Ob tem pa je še dodal: »Najboljša obramba svobode je resnica. Diktatura, v kateri ste živeli, je bila zgrajena na laži in potvorbi zgodovine. To so počeli zato, da bi diktatorji upravičili svoj obstoj. Sicer pa nihče ni popoln. Niti mi, niti domobranci niso bili. Torej ne potrebujemo nove, temveč pravo verzijo zgodovine.« V Britaniji, pravi Tolstoy, sicer ni diktature, toda javno obveščanje poteka podobno – lahko pojasni ali zmaliči resnico (Reberc 1990: 11).

Junija Demokracija objavi celoten govor Stanislava Klepa ob žalni slovesnosti v Vetrinju. Publicist Ivo Žajdela pa v istem izvodu piše o Ivanu Mačku – Matiji, kronski priči komisije, za povojne poboje, ki naj bi končno spregovorila in se sprašuje, ali je dal ukaz za likvidacije v Kočevskem Rogu res Tito. V naslednji številki Demokracije pa lahko zasledimo komentar Iva Žajdele na temo Kočevske reke in njene hermetične zaprtosti ter izjavo Slovenskega narodnega odbora o spominu in spravi.

Mesec julij zaznamujejo odkritja novih grobišč poleg Kočevske Reke, Teharij in Roga. Po mnenju novinarja Demokracije je evforija po 45. letih ene resnice do neke mere razumljiva. Hkrati pa opozarja, da obstajajo še druge družbeno relevantne problematike, ki kličejo po naši pozornosti. Kdo v Evropi pa še govori o drugi svetovni vojni, se sprašuje, kdo se še prepira o tem, »ali so Nemci pobili na desetine ali stotine milijonov ljudi v deželah, s katerimi se zdaj pospešeno združujejo? Nekdanji sovražniki se ne obremenjujejo s preteklostjo, ampak zrejo z otipljivimi perspektivami v prihodnost. /.../ Zmagovalci in poraženci se združujejo, pa še bratje po krvi si niso« (Remic 1990: 6). 8. julija pa je slovenski narod končno dočakal veličasten dan sprave v Kočevskem Rogu. Spomenka Hribar je bila mnenja, da smo končno sprejeli svojo preteklost nase – mirno, dostojanstveno, zrelo. Šlo je za »temelj slovenski suverenosti, kajti narod ne more biti suveren, če je v sebi razdeljen, če (del) samega sebe zanika in zaničuje« (Hribar 1990b: 4).

Tudi Demokracija ni nobena izjema kar se tiče objavljanja pisem bralcev na temo polpretekle zgodovine, razkola med partizani in domobranci oziroma povojnih pobojev. Tudi tam se je razvila žolčna polemika. Napaden je bil publicist Ivo Žajdela, avtor številnih prispevkov v prid domobrancem, ki se je takole branil: »Dokler se je po domobrancih samo pljuvalo (in to se še vedno počne), sem jih (edini v Sloveniji) branil in kritičnega pristopa proti njim ne bom zaostril, dokler se ne bo nanje gledalo kot na legitimno gibanje, ki je nastalo zaradi komunistične revolucije« (Žajdela 1990a: 14).

Kljub formalni spravi, ki ji je bil priča slovenski narod julija v Kočevskem Rogu, se zares formalnega ni zgodilo nič, sprejet ni bil noben zakon in izgnani bivši domobranci se še vedno niso smeli vrniti v domovino. Ivo Žajdela pa tudi avgusta nadaljuje z »izkopavanjem kosti«, tokrat okrog Teharij, v Barbarinem rovu, Brnici nad Hrastnikom in pri Marnem ter Krištandolu. Vse od leta 1990 je bilo v zvezi s povojnimi poboji ustanovljenih kar nekaj komisij, njihovo delo pa ne preveč hvaljeno in v rezultate usmerjeno. Žajdela v enem od

svojih septembrskih člankov le zapiše, da je celovitejša raziskava povojnih množičnih pobojev in ugotovitev odgovornosti zanje potrebna tudi zaradi tega, ker se v javnosti ustvarja mnenje, da je vsem partizanom in celotnemu NOB pripisati kolektivno krivdo za te poboje. Ko pa vendar vemo, da so fantje v partizane odhajali iz idealizma in domoljubja, da za poboje niso vedeli, ko pa so zanje izvedeli, jih niso odobravali (Žajdela 1990b: 7). Prav tako preseneča širina publicista, ko objavi intervju z zgodovinarjem mag. Borisom Mlakarjem o resnici sv. Urha, ki je kot prizorišče povojnih pobojev znan tudi kot kraj nečednega početja domobrancev med vojno.

Zanimivo, da se novembra 1990 v Demokraciji na isti strani najprej pojavi članek z naslovom **Avtonomno novinarstvo** o vrednostnih orientacijah avtonomnih novinarjev v metežu medijske propagande, kateremu je priča Slovenija v obdobju med komunizmom in porajajočo se demokracijo. Pod njim pa se brani Ivo Žajdela, ker je Mladina objavila članek z naslovom **Slovenci pod zemljo** in ga brez vednosti podpisala z njegovim imenom. Žajdela zapiše, da pri tekstu ni sodeloval in se z vsebino ne strinja.

Konec leta 1990 je objavljen obširen prispevek o slovenskih grobiščih komunističnega nasilja. Prispevek nakazuje na to, da bo verjetno v bližnji prihodnosti prišlo do prvih izkopavanj, in da se marsikje o tem že pogovarjajo. Potem pa sledi seznam naštetih do sedaj znanih grobišč po slovenskih pokrajinah. Takratno vzdušje je avtor povzel v naslednjih besedah: »V povolilnem času sprostitve se je o tej slovenski travmi začelo tudi pisati. Bilo je narejenih nekaj simboličnih pokopov (Rog, Crngrob, Teharje, Krimska jama). Na drugi strani pa zgodovinopisje molči, ustanovljena je bila komisija, Mačku so poslali pismena vprašanja, storilci, odgovorni za pomore, pa še naprej udobno uživajo svojo penzijo. Skratka, kljub vsemu temu smo publicisti prepuščeni, da orjemo ledino« (Žajdela 1990d: 8, 9).

Poleg dveh obširnih podlistkov na temo vračanj domobrancev (vsaj 24 nadaljevanj) leta 1989 v Demokraciji zasledimo še tri vesti, dva članka in tri pisma bralcev, skupaj 8 prispevkov. Leta 1990 se zgodi ogromen preskok, skupaj Demokracija objavi **53 prispevkov** na temo povojnih pobojev; **tri vesti oziroma obvestila, eno grozilno pismo, dve izjavi, en govor, štiri intervjuje, 13 obširnejših člankov, 22 pisem bralcev in sedem komentarjev.** Seveda moramo imeti pred očmi dejstvo, da to pomeni 20 novinarskih prispevkov in 22 pisem bralcev. Leto 1990 se tako izkaže za prelomno, polno velikih sprememb in novih odkritij, vsaj kar se povojnih pobojev tiče, tema je bila nedvomno detabuizirana. In ker je s tem tudi s

komunizmom na Slovenskem konec, poglejmo, kako se je pisalo na to temo tudi v kasnejših prelomnih 90. letih 20. stoletja.

5.3 DELO

V Delovi dokumentaciji smo na temo povojnih pobojev našli zajetno zbirko. Pred letom 1990 ta dokumentacija beleži deset prispevkov v letu 1986 in en sam prispevek v letu 1988. Statistika, ki zajema celotno desetletno obdobje 90. let, sledi opisana v tabeli 5.3.1.

TABELA 5.3.1: Pregled Delove dokumentacije zbranih prispevkov na temo povojnih pobojev – SPLOŠNO.

Delova dokumentacija / leto	**'89**	**'90**	**'91**	**'92**	**'93**	**'94**	**'95**	**'96**	**'97**	**'98**	**'99**	**00**	**Σ**
število prispevkov v dnevniku Delo	10	63	12	27	9	16	17	26	4	4	4	5	**197**
število prispevkov drugih medijev	0	13	14	7	8	9	8	14	0	2	16	3	**94**
SKUPAJ (Σ)	10	76	26	34	17	25	25	40	4	6	20	8	**291**

TABELA 5.3.2: Pregled Delove dokumentacije zbranih prispevkov na temo povojnih pobojev – KRAJI.

Delova dokumentacija / leto	**'89**	**'90**	**'91**	**'92**	**'93**	**'94**	**'95**	**'96**	**'97**	**'98**	**'99**	**00**	**Σ**
število prispevkov v dnevniku Delo	2	39	15	4	8	3	33	20	9	9	25	7	**174**
število prispevkov drugih medijev	2	26	8	5	3	10	20	17	7	2	31	4	**135**
SKUPAJ (Σ)	4	65	23	9	11	13	53	37	16	11	56	11	**309**

Po pregledu 291 člankov iz Delove dokumentacije (kategorija SPLOŠNO) smo prišli do sledečih ugotovitev. Najbolj zastopano je leto 1990, kar sovpada z demokratizacijo medijskega in družbenega prostora in postopoma večje prisotnosti obravnavane tematike v tiskanih medijih. Torej, po letu 1990 se več piše in govori o aktualni osamosvojitvi Slovenije, in se le postopoma namenja več prostora odkrivanju skrivnosti polpretekle zgodovine. Po letu 1996, ko tema povojnih pobojev glede na to bazo podatkov doseže drugi vrh, sledi drastičen upad novinarskih in drugih prispevkov o množičnih pokolih. Če pogledamo tabelo 5.3.2., pridemo do skoraj identičnih rezultatov, na udaru sta leti 1990 in 1995, torej se je že v letu pred letom 1996 v povečanem obsegu pisalo o posamičnih zgodbah pomorjenih ljudi iz

določenih krajev. Presenetljivo veliko prispevkov pa beleži tudi leto 1999, kar pa gre pripisati tudi povečani aktivnosti drugih medijev, ne samo Dela.

Celotna Delova dokumentacija zajema okroglih 600 prispevkov tiskanih medijev na temo povojnih pobojev objavljenih v 90. letih 20. stoletja. Razvidno je tudi to, da dokumentacija vsebuje približno 1,5 krat več Delovih izrezkov kot tistih iz drugih medijev (razmerje 371:229), naštejmo le nekatere: Dnevnik, Demokracija, Nedeljski dnevnik, Večer, Tribuna, Slovenec, Slovenske novice, Družina, Republika, 7D – Večerov tednik, Mladina, MAG, Poročevalec, Panorama, tednik Demokracija in Jana.

Pregled glede na novinarske zvrsti oziroma žanre je sledeč: med tiskanimi prispevki dnevnika Delo na temo povojnih pobojev v 90. letih, pod kategorizacijo SPLOŠNO, najdemo 16 vesti, 27 ostalih novinarskih člankov oziroma prispevkov, tri intervjuje, sedem komentarjev, en podlistek v štirih nadaljevanjih in enega v 32., dva javna poziva, eno kozerijo in kar 105 pisem bralcev. Pod kategorizacijo KRAJI pa 91 novinarskih prispevkov, 74 pisem bralcev in 9 ostalih. Skupaj je Delo objavilo **137 novinarskih vsebin** na temo povojnih pobojev, **55 ostalih prispevkov** (komentrji, podlistki, javni pozivi, izjave, apeli ...) in **179 pisem bralcev**.

Če se ustavimo ob tej primerjavi objavljanja novinarskih prispevkov nasproti pisem bralcev, ugotovimo, da je Delo v desetletnem obdobju objavilo od 371 prispevkov le 137 novinarskih prispevkov in kar 179 pisem bralcev na temo povojnih pobojev. Vsekakor gre za zelo nizko oceno, saj je časnik Demokracija samo v letu 1990 objavil 31 novinarskih prispevkov in 22 pisem bralcev, s tem da je izhajal tedensko in ne dnevno, kakor Delo. Zato ob tej priložnosti navajamo tabelo 5.3.3. s pregledom prisotnosti pisem bralcev tako v Demokraciji, Slovencu kot Delu.

TABELA 5.3.3: Primerjava objavljanja novinarskih prispevkov s pismi bralcev.

ČASNIK / število prispevkov	**število vseh prispevkov**	**število novinarskih prispevkov**	**število pisem bralcev**	**ostali prispevki**
tednik DEMOKRACIJA (izhaja 2 leti)	61	25 (41 %)	25 (41 %)	11 (18 %)
dnevnik SLOVENEC (izhaja 6 let)	262	163 (62 %)	9 (4 %)	90 (34 %)
dnevnik DELO (za obdobje 10 let)	371	137 (37 %)	179 (48 %)	55 (15 %)

Kot smo že omenili v drugih delih naloge, je iz obravnavanih objav prispevkov razvidno, da pisma bralcev močno izstopajo oziroma prednjačijo pri dnevniku Delo, saj predstavljajo skoraj polovico vseh prispevkov objavljenih v razdobju desetih let na temo povojnih pobojev. Čemu gre to pripisati? Razlag je lahko seveda več, pa vendar se najbolj verjetno zdi, da vzrok za to tiči v politični orientiranosti dnevnika Delo, predvsem nasproti ostalima dvema v obravnavi, ki sta z uredniškega stališča temi povojnih pokolov veliko bolj naklonjena od Dela. V času preiskovanja smo tako dobili vtis, da je Delo o tej temi poročalo oziroma jo je obravnavalo le po sili razmer, da zadovolji osnovnim novičarskim kriterijem po obveščenosti in raznolikosti, globlje se ji pa ni posvečalo. Čeprav so to skorajda dnevno počeli drugi tiskani mediji (predvsem Slovenec), se na Delu očitno niso bili pripravljeni poglobljeno lotevati te teme, kljub vsem pismom bralcev, ki so jih prejemali in bili »zavezani« objavljati. Nekako se v tej temi niso odzvali javnemu interesu oziroma javni pobudi s strani civilne družbe oziroma samih Delovih bralcev. Zadevo si lahko razlagamo tudi tako, da se je Delo z objavljanjem pisem bralcev do neke mere s tem tudi zaščitilo – in dalo javnosti besedo – češ, tema nas ne moti, samo podrobno je ne pokrivamo.

5.3.1 LETO 1990

V Delu že v prvih dneh leta 1990 govorijo o osvetljevanju »enega najbolj mračnih in krvavih dogodkov slovenske povojne zgodovine«, ki je bilo pričeto tudi s pogovorom o trilogiji Vetrinje – Rog – Teharje, ki ga je maja 1990 organizirala občinska konferenca ZSMS. »Demokracija mu (pogovoru, op. B.B.) je pomagala na dan, saj mu je oblast, je milo rečeno, namenila pozabo« (D.H. 1990: Arhiv Dela). Zgodovinar in publicist Nikolaj Tolstoy – eden od avtorjev trilogije poseže v čas, »ki so se ga slovenski zgodovinarji iz razumljivih razlogov izogibali« in opisuje »skrivnosti tistih majskih dni v letu 1945, ki so povzročili največjo tragedijo v vsej slovenski zgodovini, poboj iz Vetrinja vrnjenih vojnih ujetnikov, slovenskih domobrancev« (Klep 1990: Arhiv Dela).

Zanimivi so ti prvi meseci leta 1990, ko se avtorji vrtijo okrog same britanske predaje domobrancev, veliko bolj kot pobojev samih. Tako piše o svojem nerazumevanju tistega časa tudi Stanislav Klep, ki je bil pri partizanih komisar 2. čete III. bat. Bračičeve brigade s činom poročnika, ki za taborišče v Vetrinju ni vedel, čeprav se je njegova partizanska enota v istih dneh nahajala v Celovcu. Avtor si ne more odgovoriti, »zakaj so Angleži svoje politične privržence – to pa so domobranci zagotovo bili – zapisali smrti?« (Klep 1990: Arhiv Dela)

Tudi avtorji pisem bralcev se v letu 1990 opogumljajo in zapišejo: »V zadnjem času revije in časopisje polnijo prispevki o vetrinjskih žrtvah, o likvidacijah v Kočevju, v Teharjih in v Loški dolini pa še drugod. Taka vsesplošna in široka publiciteta nedvomno vznemirja prebivalstvo, ki ga bremenijo še druge hipoteke preteklega pol stoletja« (Dolenc 1990: Arhiv Dela).

Januarja 1990 je bil v Sobotni prilogi Dela objavljen intervju z lordom Aldingtonom, ki je na pogovor z Delovo novinarko pristal le pod pogojem, da dobi prevod intervjuja z grofom Tolstoyem, objavljenim pred tednom dni prav tako v Sobotni prilogi. V intervjuju je bil lord zadržan, in ni želel ponavljati dejstev ter razlag, ki so bile že podane v času londonskega procesa. Porota ga je oprostila vseh obtožb s strani zgodovinarja in publicista grofa Tolstoya in podjetnika Nigel Wattsa, da je osebno odgovoren za vrnitev 70 000 Kozakov in Jugoslovanov nazaj v SZ in Jugoslavijo, čeprav naj bi vedel, kaj jih čaka. Na te obtožbe se je lord odzval s tožbo za žalitev časti in zmagal. Obdolžencema je bila naložena do takrat najvišja odškodnina v britanski zgodovini za javnega delavca obtoženega vojnega zločina. S tem si je opral svoje in družinsko ime oziroma čast, čeprav je grof Tolstoy vložil pritožbo in se je postopek nadaljeval (Pahor in Košak 1990: Arhiv Dela).

V intervjuju lord Aldington opisuje takratno povojno stanje, okoliščine in postopke na Vetrinjskem polju. Pravi, da je bilo Jugoslovanov veliko, še več vseh ostalih pribežnikov, vsekakor pa preveč za tako malo britanskega vojaškega osebja (20 000 – 25 000 britanskih vojakov). Vedeli so za njihovo kolaborantsko preteklost, vendar jih niso obravnavali kot vojne zločince, med njimi pa je bilo tudi veliko civilistov (starih ljudi, žensk in otrok), vendar zatrjuje, da nihče od njih ni bil vrnjen v Jugoslavijo proti svoji volji. Na vprašanje, zakaj niso vedeli, da se jih vrača v domovino, lord pojasnjuje, da se niti po vojni sovražnikom oziroma ostalim nezavezniškim skupinam ni dajalo veliko informacij, saj si izgredov pri tako malo številni vojski niso mogli privoščiti. Na tako množični eksodus iz vzhodne Evrope in Jugoslavije Britanci niso bili pripravljeni, ukazano jim je bilo, da »očistijo palubo« in s tem postanejo bolj operativna vojaška formacija, hkrati jih v Italijo ne bi mogli poslati, ker tam ni bilo dovolj hrane. Lord ne odstopa od izjave, da ukaza za preselitev kvizlinških enot iz Vetrinja v Italijo nikoli ni videl oziroma, da ta ne obstaja. V intervjuju je poudaril, da gre za dejstva podprta z dokumenti, predloženimi na sodišču ter, da vojaški dokumenti pomenijo tisto, kar pravijo (Pahor in Košak 1990: Arhiv Dela).

Kmalu se bralci tiskanih medijev sprašujejo, »kam so izginili vsi dokumenti o teh masakrih, kdo je bil tisti, ki bi te dokumente moral varovati, pa jih ni ter, končno, kdo je ukazal pobijati in mučiti«. Bralec pravi, da so članki na to temo napisani olepšano in pristransko, in da bi bil že skrajni čas, da o zadevi začno pisati nepristranski zgodovinarji, katerim naj nova vlada omogoči dostop do vseh dokumentov (Starič 1990: Arhiv Dela). Avgusta 1990 enemu od bralcev že prekipeva, ko zapiše, kako ga vznemirjajo tovrstni prispevki: »/.../ s težnjo po spravi se je pričela prava vojna obtoževanj, groženj, tekmovanj, kdo bo koga, kot da nimamo resnih gospodarskih problemov, ki bi jih morali resneje reševati« (Babič 1990: Arhiv Dela).

Še več, očitno je bila demokracija leta 1990 res blizu in so se ljudje končno spustili z vajeti, takole je pisal eden od Delovih bralcev: »In kaj reči o stalnem dopisniku Dela iz Gorice Vinku Levstiku, čigar roke so krvave ne samo do komolcev, temveč do ramen. Če kdo potem si je on zaslužil, da bi končal v Kočevskem Rogu. Če že drži teza R. Tršinarja o državljanski vojni in obračunavanju med komunisti in nekomunisti, bi moralo biti vojne konec že leta 1942, ker bi bili komunisti iztrebljeni od prvega do zadnjega.« Avtor nadaljuje o domobrancih – zapeljancih izdajalske politike slovenske katoliške cerkve in spravi, ko zapiše: »V iskrenost besed o spravi bom verjel takrat, ko bo Šuštar maševal na Urhu v prisotnosti Lojzeta Peterleta in drugih krščanskodemokratskih ter ostalih prvakov. To pa se verjetno ne bo zgodilo prav kmalu, žal!« (Kušlan 1990: Arhiv Dela)

Pisma bralcev so se v letu 1990 kar kopičila, pregovarjali in poučevali pa so se pretežno moški pisci predvsem o pravilnosti navajanja datumov, zgodovinskih in vojaških dejstvih, po večini pa izražali svoja mnenja tako za eno kot drugo stran. Pozivali so k spravi in bili mnenja, da je prišel čas, »da se za množično povojno pobijanje izreče beseda obžalovanja«, in to se je uradno tudi zgodilo, saj »tisto povojno morijo zdaj le še malokdo v celoti odobrava. Tudi med bivšimi partizani je takih komaj še kaj« (Levec 1990: Arhiv Dela).

V oktobru 1990 se še vedno razčiščujejo stvari z britanske strani, novinarka Alja Košak poroča s konference v Londonu, kjer je bilo predstavljeno 740 strani obsegajoče poročilo o preiskavi dejstev povezanih z repatriacijo 70 000 Kozakov in Jugoslovanov. Štiriletno preiskavo je opravila t.i. Cowgillova zasebna neodvisna raziskovalna skupina, ki je pregledala tako dokumente uradnih arhivov v Londonu, Washingtonu kot Jugoslaviji, poleg tega je vključila tudi zasebne in pol-zasebne listine ter pogovore s številnimi pričami. Rezultati raziskave pa so predvsem oprali krivde takratne britanske vojaške vodje in poveljnike, češ da

so zaradi neugodnih okoliščin in vojaške nujnosti vsi koraki Britancev pravilno dokumentirani in izvedeni (Košak 1990: Arhiv Dela).

5.3.2 LETO 1991

Možnost objavljanja pisem bralcev se je kmalu izkazala za orodje metanja pozitivne ali negativne luči tako na posamezne avtorje kot celotne časnike. Tako se je bralec Franci Strle lotil »kvazizgodovinarja« Iva Žajdele – publicista Demokracije in mu očital oguljen razbojniški slog pisanja, ki se ne ozira na človekove pravice: »G. Žajdela je tako zamaknjen v svoje podzemeljske raziskave, da si je upal ponoviti svoja »zgodovinska odkritja« iz Demokracije (beri demokvasije!). /.../ Maha z izjavami ali podatki, ne da bi poprej kaj preverjal po že znanih in dostopnih virih« (Strle 1991: Arhiv Dela). Ali pa ko se papir izkaže za sredstvo pravega obračunavanja: »Nikoli nisem bil »črnorokec«. Nikoli nisem bil likvidator! /.../ Zaradi tega zahtevam od Vas, da v roku desetih dni po objavi tega pisma **dokažete**: da sem bil »črnorokec«, da sem tega in tega človeka likvidiral. Oba dokaza je seveda potrebno podpreti z verodostojnimi dokumenti. Če tega ne morete storiti (in da se ne bi šla skrivalnic, priznajva, da oba veva, da **ne morete**) **zahtevam, da svoje izjave v sobotni prilogi Dela prekličete kot neresnične, sicer Vas bom prisiljen tožiti!**« (Levstik 1991: Arhiv Dela)

Februarja 1991 zasledimo tudi sledeče: »Človek naše dobe bi vendarle smel upati, da ste (domobranci, op. B.B.) že končno umirjeni od sovraštva in revanšizma, saj komunizma ni več« (Tomše 1991: Arhiv Dela). Nekako pa svojo pot najde tema o povojnih pobojih tudi v zvrsti kozerije, kjer se avtor cinično poigra s takratnim stanjem v zvezi s komisijo za raziskovanje povojnih pobojev in pojavljanja te teme v časopisju:

> *Na koncu pa naj bi za vsako zvrst kosti sezidali mavzolej in ob otvoritvi priredili veličastno slavje, kakršno je bilo na Rogu ob posvetitvi kosti, ki so jih bili našli pobiralci v jamah. Tako bi bilo zadoščeno vsem žrtvam in nežrtvam, člane komisij pa bi bilo treba vpisati v zlato knjigo zaslug za suvereno republiko Slovenijo, kajti od vseh manj ali bolj nujnih zadev bi opravili najzahtevnejše in najpomembnejše delo za dosego naše popolne narodne in socialne osvoboditve. Bog nam pri tem pomagaj!* (Zagorski 1991: Arhiv Dela)

Članki v aprilu se navezujejo predvsem na delo komisije za ugotavljanje povojnih zločinov, sodnih procesov in drugih nepravilnosti, ki naj bi bilo onemogočeno zaradi obljube molčečnosti, ki so jo podpisale priče povojnih pobojev. Pišejo še o primerni obeležitvi povojnih grobišč in možnih obnovah povojnih sodnih procesov (Dimitrić 1991: Arhiv Dela).

5.3.3 LETO 1992

Lega leta se preko novic, vesti in člankov pojavljajo namigovanja in bojazni ljudi, ki bi vedeli kaj o povojnih pobojih, pa jih je strah pričati, ker se bojijo in ne bi želeli imeti težav. S kom ali s čim? »Ne skrbi jih toliko to, da so morali ob odhodu iz taborišča podpisati večen molk, kot grožnje nekdanjih krvnikov ali njihovih somišljenikov« (M. O. 1992: Arhiv Dela).

V poletnih mesecih odmevajo poročila komisije za raziskavo povojnih množičnih pobojev, ki marsikaj razjasnjujejo, odkrivajo pa tudi številna nova vprašanja. V povzetkih zaslišanih s strani komisije zasledimo tudi zanimive izjave, na primer Mitja Ribičiča – drugega moža Ozne za Slovenijo, ki svoje upe podaja v zgodovinarje in strokovnjake, ko pravi: »Kajti, naša osebna pričevanja so lahko po petdesetih letih tudi napačna in nezanesljiva. Sčasoma se namreč začne zgodovina prilagajati pogledom in spominom, ki niso objektivni.« Kar zadeva žrtve povojnih likvidacij pa se Ribičič spomni dokumenta, »ki je govoril o 105 tisoč kvizlingih in okupatorjevih sodelavcih ter o 25.000 usmrčenih« (Vasle 1992a: Arhiv Dela).

Med pismi bralcev močno odmeva tudi objava odlomka iz knjige Zdenka Zavadlava **Iz dnevniških zapiskov mariborskega oznovca**, ki je izšla 1990. Gre za pretresljivo pričanje oznovca, ki je bil odgovoren za transport in organiziranje likvidacij ujetnikov iz taborišča Šterntal. Knojevci naj bi že izkopali jame na izbranem mestu na sredi poti na Pohorje, med Hočami in Mariborsko kočo. Upravnik in zdravnik taborišča nočeta predati ujetnikov zaradi tifusa, a popustita, ko izvesta, da bodo tako ali tako usmrčeni. Pretežno Nemce in nekaj Štajercev naložijo na dva kamiona, zvežejo jim roke z žico, Knoj nudi stražarsko spremstvo. V Mariboru se transportu pridruži še tisti s sodnih zaporov, pripovedovalec omenja slovenske fante (Božo in Tine) in oficirje brigade mariborskega Knoja kot odgovorne za transport. Iz odlomka izvemo, da organizatorji transporta po večini niso čutili jeze ali sovraštva do ujetnikov, in da so se zaradi grozovitih del pred njihovo udejanitvijo napajali z alkoholom. Le Knojevski borci naj bi bili maščevalno nastrojeni do ujetih Nemcev. Preden pridejo do jame, se pripovedovalec sprašuje: »Ali je to res tisto, za kar smo se borili?« Sledi slačenje

zapornikov, eden skuša pobegniti, krogle žvižgajo nad glavami, pade oficir Knoja in Knojevci besnijo, vsem zapornikom prestrelijo noge. »Nato dá knojevski oficir, v dogovoru z nami, oznovci, povelje za streljanje.« Avtor med zaporniki spozna Slovenca – pohorskega kočarja, gestapovskega raztrganca, ki je kriv za smrt mnogih partizanov in aktivistov. Zaradi družine in drugih okoliščin naj bi bil prisiljen v sodelovanje, ta ga prosi, naj ga on usmrti, ker se boji, da bi ga zgolj ranili in še živega zakopali. »Uleže se v jamo, jaz pa ga ustrelim v tilnik, da umre brez trpljenja. Madona kam smo prišli z našim skojevstvom, partizanstvom in osvoboditvijo.« Po končanem streljanju kamion z nekaj Knojevci ostane in zasuje jamo, jo zakamuflira. Pripovedovalec komaj čaka, da bi bilo konec te morije, da bi bilo kot leta 1944 na Primorskem, kjer so bili obveščevalci obveščevalci, sodišča pa sodišča, in le ona so lahko sodila obtoženim. »Bili smo res obveščevalci, rablji pa nikakor ne!« (Zavadlav 1992: Arhiv Dela)

Ljudje so še leta 1992 izražali svoje navdušenje nad podiranjem tabujev v slovenski družbi in težko dočakano demokracijo. Takole pišejo: »Skoraj ne morem verjeti, da smo po devetinštiridesetih letih dočakali dan, ko človek lahko javno pove, kaj mu leži na duši. Tak človek sem tudi jaz. Edini preživel član petčlanske družine, ki jo je komunizem postrgal do kosti« (Kramar-Reić 1992: Arhiv Dela). Nekateri bralci pa se v svojih pismih v Delu sprašujejo, če ne bo javna »korespondenca« slej ko prej usahnila ali pa jo bo uredništvo ukinilo, saj se oglaša le ena stran, ta ki drži z žrtvami povojnih pobojev, ker so »njihovi bližnji in tako tudi sami žrtve« (Marinčič 1992: Arhiv Dela). Nekateri bralci pa so za iztočnico jemali novinarske prispevke o napredovanju komisije in novih odkritjih v zvezi s povojnimi poboji tudi za javno problematiziranje medvojnih procesov in sodnih likvidacij. Tak val člankov je poleti 1992 sprožila Marija Kramar-Reić, katere brat je bil eden od obsojencev Kočevskega procesa. Eden od bralcev je ob izpovedi Kramarjeve prizadeto pripomnil, da je bil za partizane itak vsak, ki ni bil za komunizem, obsojen na smrt, in da so nacisti uničevali druge narode, komunisti pa lastne (Kočevar 1992: Arhiv Dela).

V oktobru Vinko Vasle objavi naslednji obširen prispevek o povsem drugačnih pripovedovanjih pred komisijo za raziskavo povojnih množičnih pobojev, kot sta jih tvorila Ribičič in Polak. Zdenko Zavadlav, nekdanji sodelavec Ozne, je orisal povojne razmere kot čas osredotočen na zapiranje in zasliševanje sodelavcev z okupatorjem. Ozna je pričela z izvensodnimi justifikacijami, in veljalo je, da »vsi zapiramo, vsi zaslišujemo, vsi vse delamo«. Zavadlav je bil mnenja, da je ustanovitev Ozne predstavljala korak nazaj v

demokratizaciji organizacije slovenske policije in da ne drži, da ne Ozna ne Knoj ne bi imela nič s poboji. Poudaril je, da »je KNOJ opravljal justifikacije izrecno po naročilih Ozne, kar je seveda povsem v nasprotju s pričevanjem Mitje Ribičiča in Bojana Polaka – Stjenke« (Vasle 1992b: Arhiv Dela). Konec leta 1992 je Miha Čerin – nekdanji borec legendarne XIV. divizije, povojni vodja varnostne službe Knoja za Slovenijo in uslužbenec ministrstva za notranje zadeve – za Delo povedal, da se je o množičnih pobojih samo govorilo, da se domačih knojevcev za to ni uporabljalo, da pa je bilo »vzdušje med borci in pristaši OF po vojni tako, da so komaj čakali kaznovanje domobrancev« (Biščak 1992: Arhiv Dela).

Devetdeseta demokratična leta so kmalu dopuščala marsikaj novega, drznega, predvsem v pismih bralcev, kjer bralka med drugim zapiše:

> *Nihče od nas tudi ne pričakuje, da bi se morali tovariši Ribičič, Polak, Polič, Avbelj in ostali še živeči Mački in njim podobni z zgubljenim spominom posipati s pepelom in trkati po prsih pred svojm ljudstvom ... Saj so v imenu ljudstva odločali o pobojih in jih z užitkom izvrševali! /.../ Žal pa jim je iz njihovega simbola povsem sodeč padlo kladivo na glavo in se ne morejo spomniti – ob visokih pokojninah in drugih gmotnih dobrinah – nobenega primera, ki bi bil vreden priznanja ali celo obžalovanja* (Prijatelj 1992: Arhiv Dela).

5.3.4 LETO 1993

Leto 1993 je potekalo v znamenju zatišja, sem pa tja kakšno pikro pismo bralcev s težko vsebino, nato pa novembra poročilo Vinka Vasleta o delu nove komisije za množične poboje. Sedaj so komisijo zanimala pričevanja oziroma ugotovitve zgodovinarjev. Prisotni so bili zgodovinarji Jera Vodušek – Starič, dr. Tone Ferenc in Jože Dežman. Ferenc je povedal, da je bila Ozna nedvomno odgovorna za poboje in je imela po svojih pravilih pravico usmrtiti nasprotnike NOB. Tito je bil vrhovni vodja Ozne, njen štab pa je vodil Ranković. Na čelo Ozne za Slovenijo pa je Tito postavil Ivana Mačka – Matijo, ki je nato izbiral ljudi, ki jim je v celoti zaupal. »Zgodovinar Jože Dežman je dejal, da je partijski režim očitno temeljil na teoriji zarote in proizvajanju sovražnikov, in poudaril, da je tudi za Slovence civilizacijsko vprašanje, da preštejejo svoje mrtve.« Ključna pomanjkljivost zgodovinskega pomena za to temo pa je dejstvo, da so izginile kartoteke s podatki o domobrancih, ki so bili vrnjeni s Koroške. Zgodovinarji so opozorili tudi na problem dostopa do virov, predvsem pri Slovenski

tajni službi Sova in do bivšega arhiva CK ZKS (danes Arhiv Slovenije), saj naj bi imela komisija pristojnost dostopa do vseh dokumentov brez omejitev (Vasle 1993a: Arhiv Dela).

Da pa se leto ne bi izteklo brez poročanja o povojnih pobojih, še en članek, ki razkriva bralcu, kako je Maček že spomladi 1944 sklical sestanek in povedal, »da so se v vrhovnem poveljstvu – v duhu navodil iz Moskve – dogovorili, da naj bi s sovražniki, izdajalci in kolaboracionisti »opravili čim bolj na kratko«, brez zamudnih sodnih postopkov«. Komisija je sedaj pod predsedništvom dr. Janka Predana zaslišala tudi Alberta Svetino – nekdanjega pomočnika Ivana Mačka – Matije, ki je vedel povedati, da je kartoteka kolaboracionistov do maja 1945 vsebovala že dobrih 17 000 imen. Povabljeni Mitja Ribičič se zaslišanja pred komisijo zaradi domnevno slabega zdravja ni udeležil, izrazil pa je tudi pomisleke zaradi javnega hrupa, ki vnaprej ustvarja vzdušje nestrpnosti. V nadaljevanju bralec izve, da se bo komisija še sestajala, da bi opredelila metode delovanja, za katerega jo je pooblastil parlament v duhu novega poslovnika in zakona o parlamentarni preiskavi (Guzelj 1993: Arhiv Dela).

O razpletih zasliševanj komisije decembra pišejo tako v Republiki in Večeru kot tudi v Delu. Zaslišani so bili Zdenko Zavadlav, Anton Zgonc (poklicni oficir, po činu major, vodja Kos-a – kontraobveščevalne službe), ki je priznal, da je za vračanje domobrancev vedel, in Zoran Polič – visoki politični funkcionar, ki naj bi o povojnih množičnih pobojih več izvedel šele iz pisanja Edvarda Kocbeka. Zavadlav je dejal, da je v prvih dneh po osvoboditvi, tako kot po vsej Evropi, tudi pri nas prišlo do spontanih, maščevalnih likvidacij, pri katerih Ozna ni bila vpletena. Povedal je tudi: »Množični poboji pa so bili prej maščevanje nove oblasti kot stvarna potreba, da bi se oblast tako zavarovala. To se je namreč dogajalo v času, ko je bila oblast že v novih rokah in ko ni bilo nobene prave nevarnosti več.« Bralec izve tudi, da je bila v povojnem kaotičnem času praksa nekaj drugega kot direktiva. »Direktiva je na primer bila, da z aretiranimi ne smemo ravnati tako kot s fašisti, a smo včasih z njimi ravnali še slabše,« pove Zavadlav (Vasle 1993b: Arhiv Dela).

5.3.5 LETI 1994 IN 1995

Leta 1994 je tudi v politično zavest slovenskega naroda prešla miselnost, da je za ureditev prihodnosti potrebna pojasnitev in objektivizacija dogajanj iz polpreteklosti. Zakon o popravi krivic je bil takrat v postopku obravnave in sprejetja, zajemal pa naj bi vse žrtve vojnega nasilja in jim določil potrebne varstvene pravice in statusne opredelitve oškodovancev. Poleg

znanih žrtev nacističnega in fašističnega nasilja (zajeti ljudje v taboriščih, begunci, izgnanci, ukradeni otroci, prisilni mobiliziranci ...) so v obravnavo zajete tudi žrtve povojnega komunističnega nasilja. Saj je šlo tudi v teh primerih za nasilna dejanja, s katerimi so bila kršena mednarodno pravno priznana določila, človekove pravice in dostojanstvo.

Z letom 1994 pride pričanje Dušana Bravničarja – nekdanjega načelnika Ozne za Ljubljano in Franca Konoblja-Slovenka – povojnega pooblaščenca Ozne na Jesenicah in kasneje v Postojni pred komisijo za povojne množične poboje. Jože Kladivar – nekdanji pooblaščenec celjske Ozne in Matija Maležič – nekdanji visoki funkcionar Ozne se zaslišanja nista udeležila. Pričevanji naj ne bi prinesli nič novega, ponovi se stara zgodba o nevednosti in neobveščenosti takratnih akterjev. Po Bravničarjevih navedbah naj bi v ozek krog slovenskega vodstva neposredno po vojni spadali Maček, Kardelj, Kraigher, Marinko, Tomšičeva, Šentjurčeva in Leskošek (STA 1994: Arhiv Dela). Glede na ta članek se je v Slovencu pod rubriko **Tako mislim** oglasila bralka in izrazila razočaranje nad delom komisije ter opisala svojo zgodbo z 10.5.1945, ko so jo skupaj z očetom aretirali in odpeljali v zapore na Jesenicah ter nato naprej v Begunje. Tam je bil eden glavnih zasliševalcev tudi Konobelj in godile so se čudne, strahovite stvari. Starejšo trgovko iz Koroške Bele, sosedo gospoda Konoblja, naj bi mučili do smrti, eden od prisotnih je čez leta takole povedal: »Tako smo jo pretepali in skakali po njej, da je na koncu bruhnila pljuča in seveda tam tudi izdihnila.« Konobelj je na zaslišanju kot vpletene može navedel samo dva; Nika Šiliha in Tineta Šranca, oba že pokojna, »kajti mrtvi ne morejo pričati«. Bralka še pove, da je vse to napisala zato, »ker si še vedno le redki upajo spregovoriti in izpričati resnico, ki naj bo, če nikjer drugje, napisana vsaj v časopisu« (Vodišek 1994: 4). Se pa v pismih bralcev oglašajo tudi, čeprav bolj poredkoma, zagovorniki NOB, in priznavajo, da so se napake dogajale na obeh straneh.

Aprila Delo poroča o novih pričevanjih pred Pučnikovo komisijo, pričala sta nekdanji mariborski okrožni javni tožilec Jože Pavličič in nekdanja administratorka Ozne Zorka Maležič, dr. Viktor Vauhnik – nečak nekdanjega vojaškega atašeja Kraljevine SHS se zaslišanja ni udeležil. Preiskovalna komisija ni prišla do nobenih vrednejših in otipljivejših podatkov ali dokazov, še več, med zaslišanjem je Pavličič večkrat protestiral zaradi domnevnih podtikanj nekaterih članov komisije (STA 1995: Arhiv Dela).

Slovenski spominski odbor leta 1995 naslovi na državni zbor RS seznam 24 346 podpisov Slovencev doma in po svetu s pobudo o pripravi uradne izjave o obžalovanju nad povojnimi

poboji. Dva tedna niso prejeli nobenega odziva. Tako potezo odbor smatra kot prezir nad demokratično izraženo voljo, zapiše Velikonja v pismih bralcev (Velikonja 1995: Arhiv Dela). Tam se razvije tudi polemika med poslancem DZ Ivanom Potrčem in Viktorjem Blažičem, kjer eden drugega dolžita neresničnih podtikanj in zlonamernih obtožb. V enem od svojih pisem poslanec Potrč navaja tudi sklepe, ki jih je predlagal Državnemu zboru (DZ) kot najvišjemu zakonodajnemu organu RS, da:

- naj sprejme ugotovitev, da pravno in moralno odgovornost za izvršene povojne množične poboje nosi prejšnja oblast in njena državnopravna predhodnica,
- naj obsoja izvršene povojne množične poboje vrnjenih domobrancev ne glede na razloge in okoliščine, v katerih so bili opravljeni in ne glede na vlogo domobranstva med okupacijo, in celo morebitno posamično krivdo pobitih,
- naj izraža obžalovanje za storjene krivice in njihove posledice vsem svojcem pobitih in naj se obveže, da bo v okviru materialnih možnosti te krivice tudi popravil,
- naj še naprej poudarja nedvoumno in zgodovinsko ter mednarodno politično vrednoteno vlogo NOB za narodno osvoboditev,
- naj odklanja vsakršno moralno krivdo, ki bi temeljila le na podlagi kriterija pripadnosti katerikoli strani,
- naj poziva državljane, da vrednotijo tragična dejanja in delitve med vojno ter posledice po vojni kot kruta zgodovinska dejstva, katerih uporaba in zloraba ne sme povzročati novih delitev, nasprotovanj in sovraštev,
- predvsem pa naj zagotavlja, da se bo RS uveljavila kot demokratična, pravna in socialna država, v kateri bo skrb namenjena tudi varovanju človekovih pravic in človekovega dostojanstva (Potrč 1995: Arhiv Dela).

Pred komisijo za povojne poboje pa so leta 1995 spregovorili tudi bivši domobranci Franc Dejak, Tone Oblak, Branko Pogačnik in Niko Hudoklin.

5.3.6 LETO 1996

Maja 1996 Delo objavi članek o komisiji, ki zbira dokumentacijo oziroma dokaze za prvo poročilo o povojnih pobojih. Omenjajo zbornik Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani, dokument iz arhiva Sove, ki se nanaša na povezavo okrajnih pooblaščencev Ozne s centralo v Ljubljani, dokument o vlogi ljudskih odborov pri sestavljanju seznamov za aretacije, kjer so našli dobesedno zapisano sledeče: »Pošiljamo vam 3 sezname ljudi, ki so sodelovali z

okupatorjem, če bo dosti, če ne, bomo popisali vse, saj ni nikogar, ki bi bil povsem nedolžen.« Članek omenja tudi spise, ki jih je evropsko sodišče za človekove pravice zbralo o povojnem vračanju domobrancev s Koroške. Tam piše, da je zunanje ministrstvo Velike Britanije ugotovilo, »da take usode domobrancev niso pričakovali. Njihova vrnitev je bila velika napaka, ki jo je treba prikriti.« Med relevantnimi publikacijami za komisijo je Pučnik izpostavil še študijo **Ključne značilnosti slovenske politike od leta 1929 do 1955**, ki je stala Državni zbor 7 milijonov tolarjev, v njej pa ni razvidno avtorstvo posameznih prispevkov, predvsem pa naj bi opisi leta 1945 mejili na potvarjanje zgodovine, na manipulacijo s slovenskim povojnim časom (Albreht 1996a: Arhiv Dela).

V naslednjem novinarskem prispevku na temo povojnih pobojev izvemo, da se komisija pri oblikovanju vmesnega poročila naslanja na Potrčevo gradivo, in ne na Pučnikovo, ki naj bi izražalo nestrpnost, posploševanje in sklepanje na podlagi dokumentov, ki komisiji niso znani. Komisija je število žrtev povojnih pobojev, v največji meri domobrancev, ocenila na 7 - 12 000, ki so bili surovo in brez obsodbe likvidirani. Večina pričevalcev, ki je sodelovala s komisijo, je menila, »da je težko izključiti veliko verjetnost, da je za usmrtitve ne le vedel, ampak jih je vsaj kot izvršitev ukaza nadrejene komande zapovedal načelnik republiške Ozne Ivan Maček – Matija.« Tak ukaz za poboje naj bi dobil Maček po sestanku s Titom aprila ali maja 1945. Prav tako je z veliko gotovostjo mogoče trditi, da so enote Knoja varovale taborišča, izvajale pripravo morišč, prevoz nanje in opravljale usmrtitve ter nato zakrivale grobove. Ozna in Knoj pa sta bila neposredno podrejena generalštabu JLA. Želja komisije je bila, da DZ sprejme vmesno poročilo o povojnih pobojih za dokončno (Albreht 1996b: Arhiv Dela). Septembra bralce Dela pričaka novica o izdaji vmesnega poročila o povojnih pobojih, ki ga komisija predlaga v obravnavo DZ. Komisija v njem ugotavlja, da je za poboje pravno in moralno odgovorna prejšnja oblast, katero poziva, da krivice v okviru materialnih možnosti popravi. Pet članov komisije pa je priložilo ločeno mnenje s predlogom, da država natančno določi, v katere kategorije zločinov spadajo povojni poboji ujetih vojakov in civilistov na Slovenskem ter na podlagi tega kazensko-pravno ukrepa (Albreht 1996c: Arhiv Dela).

5.3.7 LETI 1997 IN 1998

Leta 1997 dolgo ne zasledimo ničesar na temo povojnih pobojev v Delu, nato pa maja meseca ob razpravi ob 52. obletnici »pliberških žrtev in njihovega križevega pota« članek o dalmatinskih krvnikih iz II. Dalmatinske brigade, ki naj bi v Kočevskem Rogu pobili 40 000

Hrvatov. Poleg nekaj pisem bralcev na podobne tematike in parih prispevkov subjektivne narave v povezavi s točno določenimi kraji pobojev, je to tudi vse v tem letu.

Marca 1998 se zgodi javni poziv takratnemu ministru za notranje zadeve Mirku Bandlju s strani Združenja za demokratizacijo javnih glasil in Civilne družbe za demokracijo in pravno državo. Predlog se glasi, da naj po uradni dolžnosti in v skladu z zakonskimi pooblastili minister razglasi za mrtve vse pogrešane Slovence iz druge svetovne vojne in po njej, kar je skladno tudi z zakonodajo, ki ureja civilne postopke (STA 1998a: Arhiv Dela). Na javni poziv se MNZ naslednji dan v Delu tudi odzove in zapiše, da to področje presega pristojnosti MNZ in sodi v pristojnost sodne veje oblasti. Pojasnjujejo pa tudi, da so ob petdesetletnici zmage nad fašizmom leta 1995 pripravili zakon o dopolnitvah zakona o matičnih knjigah (STA 1998b: Arhiv Dela).

5.3.8 LETI 1999 IN 2000

Tudi leto 1999 je v znamenju javnih pozivov, tokrat v obliki peticije, ko različna združenja in pobudniki pozivajo generalno državno tožilko Zdenko Cerar, naj sproži kazenski pregon proti znanim in neznanim storilcem, ki so odgovorni za množične poboje na Slovenskem. Združeni ob Lipi sprave, Civilna družba za demokracijo in pravno državo ter Društvo za ureditev zamolčanih grobov menijo, da bodo odgovorni zaradi molka in prekrivanja prej pomrli, preden bi prišlo do sodnega epiloga. Vzrok za to pa vidijo v močni navezavi med omenjenimi storilci in njihovimi ideološkimi nasledniki (STA 1998c: Arhiv Dela).V naslednjem sporočilu za javnost pa izvemo, da je podpredsednik vlade sprejel predsednika vladne komisije za izvajanje zakona o popravi krivic, in se zavzel, da bo vlada na eni prvih jesenskih sej obravnavala celotno problematiko s poudarkom na izdaji mrliških listov in obeležitvi grobov (C. R. 1999: Arhiv Dela).

Podpredsednik vlade Marjan Podobnik je oktobra 1999 na slovesnosti v Teharjah prvič izrekel opravičilo za tamkajšnje povojne poboje, rekoč: »Dovolite mi, da v imenu slovenske vlade izrazim globoko obžalovanje, da so se po Sloveniji po drugi vojni dogajali obračuni z neoboroženimi ujetniki in da so v njih sodelovali številni Slovenci.« Po tem je izrazil tudi upanje, da bo Slovenija zmogla dokončno pokopati vse v imenu okupatorja, fašizma in komunizma umrle in pobite ter izdati mrliške liste. Poslanec SDS Jože Jerovšek je bil v Teharjih kritičen do aktualne oblasti, češ da Slovenci nimamo oblasti, ki bi si jo zaslužili, saj

se dediči enopartijskega sistema, ki ohranjajo politično in volilno abstinenco, izogibajo večinskemu volilnemu sistemu. Predsednik Nove Slovenske zaveze dr. Jože Bernik pa je v svojem govoru poudaril, da bi po njegovem ljudje morali več izvedeti o komunističnem terorju, predvsem pa bi bilo potrebno raziskati povojna grobišča, urediti grobove in padlim postaviti spomenike. Končal je z besedami: »Novi slovenski liberalizem je odraščal ob komunizmu in pokriva vse grehe svojih učiteljev. Na levici ni prostora za pravičnost kot vrednoto« (Piano 1999: Arhiv Dela).

Leta 2000 se govori predvsem o ureditvi statusa žrtev množičnih povojnih pobojev. Vlada je sprejela sklep, ki predvideva 40 milijonov tolarjev iz tekoče proračunske rezerve za zbiranje podatkov o pobitih po vojni, vpis teh žrtev v matične knjige umrlih, stroške izdajanja mrliških listov, pokop trupel, ureditev in zaznamovanje grobov in postavitev spominskih plošč. Državnemu zboru pa je vlada predlagala, da pospeši sprejetje zakona o vojnih grobiščih, ki bo ustrezna podlaga za ureditev problematike grobišč. Iz članka izvemo tudi, da je pravosodno ministrstvo na podlagi zakona o državnem tožilstvu dolžno zahtevati od državnega tožilstva podatke o lokacijah, na katerih so bila odkrita množična grobišča in okostja oseb, ki so bile pobite v obdobju od 15.5. do 31.12.1945, podatke o približnem številu žrtev v grobiščih in podatke, v kolikšnih primerih je bil uveden kazenski postopek ter v kateri stopnji se nahaja pri enem od državnih tožilstev. V vladnem kabinetu so predvsem poudarili pomembnost teh korakov, ki bodo omogočili, da bo tudi Slovenija zaključila z nedokončanim delom v povezavi s polpreteklo oziroma povojno zgodovino, ter se tako pridružila razvitim in zrelim državam po svetu, ki so pod te pereče dogodke že potegnile črto (Jakopec 2000: Arhiv Dela).

5.4 SLOVENEC

Ob bok Demokraciji – neodvisnemu časopisu prehodnega značaja in Delu – politično levo orientiranemu časopisu, dodajamo še Slovenca – bolj ali manj politično desni časopis.

5.4.1 LETO 1991

V Slovencu se v začetku izhajanja leta 1991 pojavijo številna pisma bralcev zbrana v rubriki pod naslovom Tako mislim. Predvsem se nanašajo na spravo, na propad bivšega komunističnega sistema in takratne aktualne politične vzporednice, ki izhajajo iz slovenske polpreteklosti. Vsi, ki 45 let niso smeli javno spregovoriti o tem, kaj so po vojni doživeli, so se sedaj oglašali in pisali ogorčeno, z osebno noto ter napadalno. Pogosto so se oglašali

združeni ob Lipi sprave in zagovarjali nastanek društev, ki so jih ustanavljali protikomunistični somišljeniki (npr. Nova Slovenska zaveza), ki jih ni več veliko ostalo, »saj jih je nasprotna stran v glavnem pobila po koncu vojne«. Oblasti pa so očitali, da noče sprave in se boji reči zločinu zločin (Klep in drugi 1991: 3).

Slovenec namenja prostor tudi besedi in spominom zdomcev, ki se leta 1991, po osamosvojitvi Slovenije, vračajo v domovino. Zasledimo intervjuje, javna odprta pisma in druge prispevke. Tako v avgustovskem izvodu časopisa (23.8.1991, stran 3) zasledimo na eni strani kar štiri prispevke, ki se nanašajo na zdomske intelektualce in duhovnike, ki so na obisku v Sloveniji. Predvsem pa je govora o javnem tožilcu dr. Antonu Drobniču, ki ga nova oblast poziva, naj v luči svojega članstva v društvu Nova zaveza razmisli o združljivosti te vloge z javno funkcijo republiškega javnega tožilca (Brez avtorja 1991b: 3).

Eden od bralcev je širše povzel dogajanje na prelomu desetletja v pismih bralcev takole:

> *To zmerjanje s kvizlingi in narodnimi izdajalci je do leta 1989 ostalo samo še v nekaterih socialističnih državah, potem pa je tudi tam prenehalo, razen da je oživelo tudi v Sloveniji. Nikjer ni bilo takega javnega odpuščanja zgodovinske krivde, kot je bilo pri nas prejšnje leto. Med vsemi evropskimi narodi je nastala taka enotnost, da se hočejo brez prisile združiti v nekaki federaciji in pozabiti številne spore za boje, ki so tako obremenjevali sožitje med njimi* (Simončič 1991: 16, 17).

Oktobra 1991 Slovenec na celi strani objavi razmišljanje Justina Stanovnika o Kočevskem Rogu. Gre za obširen članek s filozofskim pristopom, kjer avtor opozori na to, da je Rog postal podoba ali simbol za fizično uničenje neke velike človeške skupnosti in je torej znamenje ne za uboj, ampak za ubijanje v množini. Avtor zapiše, kako brutalno je bilo ubijanje v Rogu in se sprašuje, kako so ubijalci mogli to fizično početi, v smislu, da so morali prej obračunati s svojo vegetativno dušo. Predvsem pa je avtor zgrožen nad množičnostjo in časovno sklenjenostjo tega dogajanja. Vseeno ugotavlja, da slovenskega naroda ti dogodki niso zlomili: »Ko so pobili vse domobrance, v sociološko relevantnem pomenu vse domobrance, so v kulturnem in političnem jeziku govorjeno, ubili domobransko dušo. Vedeli pa so, da s tem ubijajo tudi narodovo dušo, kakor se je oblikovala v naravnem razvoju civilizacije. To v bistvu ni bil samo biološki uboj, ampak uboj duha« (Stanovnik 1991: 8).
V javnosti so vse močnejši glasovi, ki zahtevajo pojasnila, zakaj so morali vrnjeni domobranci tako nasilno umreti. Marta Anžlovar poziva na Roški slovesnosti: »Odstraniti je

treba temno liso v slovenski zgodovini in jasno povedati, zakaj so morali slovenski domobranci končati svoja življenja v breznih in jamah povsod po slovenski zemlji« (Simoniti 1991: 1, 2). Preko številnih poročil in reportaž s spominskih slovesnosti bralcu pred oči in v vednost hodijo vse bolj pretresljiva pričevanja preživelih in politični govori, ki spodkopavajo legitimnost in legalnost prejšnje oblasti, katere akterji so se v političnem nadaljevanju izkazali tudi kot kasnejši novi oblastniki.

Zanimivi in omembe vredni so tudi pozivi združenih ob Lipi sprave v Slovencu medijem po pluralnejšem in objektivnejšem poročanju. Takratna osrednja časopisa Delo in Dnevnik naj bi se izogibala objavi poročil s spominskih dnevov, ki jih prirejajo ob Lipi sprave z namenom pri Slovencih zdramiti spečo vest in srčno kulturo. Delo je sicer objavilo obvestilo o prireditvi dne 19.10.1991, ne pa tudi poročila s prireditve, čeprav so se je udeležili pomembni in vidnejši akterji tako slovenske politike kot družbe. Sodeč po razlagi združenih ob Lipi sprave, ki pripisujejo medijsko ignoranco temu, da se z objavo tovrstnih tematik kritizira NOB in Partijo, je bila prisotnost prejšnjega režima še kako živa. Odgovornim v časopisnih hišah tako očitajo pristranskost, češ da je pomembno samo to, kar pride iz ust aktualnih oblastnikov. »Zato je slovenski človek prikrajšan za marsikatero informacijo in pomanjkljivo obveščen« (Klep 1991: 3).

5.10.1991 je bilo v 13. številki Sobotnih branj Slovenca objavljeno pričanje Franca Kozine, ki je med poboji domobrancev v Kočevskem Rogu ušel iz brezna, 2.11. pa so bili v obliki intervjuja objavljeni še spomini na beg iz istega brezna Franceta Dejka, s katerim se je avtor Jože Poličar pogovarjal na obrežju jezera blizu Toronta v Kanadi. Tako je javnost iz prvih rok emigranta izvedela za grozote in nekatera takratna dogajanja.

5.4.2 LETO 1992

Slovenec je pogosto objavljal podlistke v nadaljevanjih različnih avtorjev na temo polpretekle zgodovine, druge svetovne vojne, tudi povojnih pobojev. Ivo Žajdela ja bil samo v letu 1992 avtor številnih: **Zgodovina danes, Začetki revolucije na Slovenskem, Sedanjost brez preteklosti, Na preteklost se ozrimo zaradi prihodnosti**. Leto 1992 pa so s svojimi prispevki na to temo zaznamovali tudi Janez Grum, Tone Perčič, Andrej Poznič in Pepca Rus. Maja 1992 piše Ivo Žajdela, kako smo bili 22.5. končno sprejeti v Organizacijo Združenih narodov (OZN), a je slovesnost ob tej priložnosti ob posnetkih iz krvavega Sarajeva, kjer so

postrelili ljudi, čakajoče na kruh, zvenela dokaj neokusno. Piše pa tudi o obisku Polajnarjeve skupščinske komisije za odkrivanje povojnih pobojev na Kočevskem, kjer ne najdejo nič novega (Žajdela 1992a: 21, 22).

Junija je veliko govora o slovesnosti v spomin žrtvam komunističnega nasilja ob Lipi sprave na ljubljanskih Žalah in predvsem narodni spravi, ki je Slovenci nikakor ne morejo doseči. Avtor ob tem zapiše, da »zaradi sprave ne smemo več klečeplaziti za tistimi, ki na spravo gledajo s prezirom. Resnica je za zdaj mnogo pomembnejša.« Stanislav Klep – kranjski advokat in bivši partizanski borec – je na slovesnosti poudaril, da se mora slovenski narod tudi na veliki dan, ko bo praznoval prvo obletnico rojstva slovenske države, spomniti na pomorjene domobrance, ki so prav tako imeli radi svoj narod in vero svojih očetov. Opozoril pa je tudi na to, da imajo nekateri vpliv na uredništva javnih občil, ki o spravnih slovesnostih, kakršna je ta, neradi poročajo. Do besede je na slovesnosti prišel tudi Vitomir Gros, kranjski župan, ki mu ni šlo v račun, kako lahko nekateri pripisujejo dosego sprave le enkratnemu dogodku v Kočevskem Rogu, češ da je bila zadeva s tem takrat na simbolni ravni urejena in dokončna. Ustavil pa se je tudi ob **Deklaraciji o narodni spravi**, ki so jo predlagali skupščini v sprejem, vendar naleteli na odpor s strani Zveze združenj borcev, vlade in zakonodajno pravne komisije slovenske skupščine. »Deklaracija namreč predlaga, da predsedstvo, skupščina in vlada kot naslednice prejšnje partijske oblasti sprejmejo ugotovitve Deklaracije in izrečejo obžalovanje za vse žrtve v svojem imenu, v imenu slovenskega naroda in države Republike Slovenije. Z odklonilnimi mnenji sta komisija in vlada objektivno zaščitili tedanjo partijsko oblast in njeno zgodovinsko vlogo« (Žajdela 1992b: 26).

S prvo izdajo Slovenca v juliju 1992 izvemo to, kar pišejo tudi drugi tiskani mediji, da naj Mitja Ribičič za poboje ne bi vedel, prav tako je Polak pred komisijo zatrjeval, da za množične likvidacije ni vedel do leta 1953, če pa so se takrat dogajale, se o tem ni smelo govoriti. V sredini julija pa zasledimo članek o likvidacijah v Rogu in odgovornih zanje. Albert Svetina – Erno je bil Mačkov najožji sodelavec, in ko je z Brezarjevega brezna pri Podutiku začelo močno zaudarjati in je v potoku tekla krvava voda, ga je Maček pooblastil, da s pomočjo nemških ujetnikov iz Šentvida prekoplje okrog 800 domobrancev, slovenskih in hrvaških, pa tudi civilistov v bližnjo dolino. Ti begunci, ki so takšno delo lahko opravljali le pijani, so po opravljenem delu pristali v Rogu. Leta 1992 se preiskovanje povojnih pobojev ne premakne z mrtve točke predvsem zato, ker parlament komisiji ni dodelil preiskovalne pristojnosti (Žajdela 1992d: 3).

Avgusta se v javnosti preko medijev sproža debata o možnostih začetka serije političnih procesov proti odgovornim za množične poboje po drugi svetovni vojni pri nas oziroma potencialno tudi bivšim domobrancem, ki bi se vrnili iz tujine, pa se njihovo ime nahaja na spisku vojnih zločincev. Gre za znameniti seznam petih domnevnih vojnih zločincev, »s katerim predstavniki oblasti že vrsto let manipulirajo s slovensko javnostjo«, je mnenja avtor članka. V avgustu 1992 naj bi se prvič v domovino vrnil bivši domobranec Vinko Levstik, čigar ime se prav tako pojavlja na seznamu, poroča Slovenec (Gale 1992: 2). O vrnitvi domobranca Levstika ne zasledimo drugje nič. V Slovencu pa več vesti, pogovor z njim, komentar na to temo in celo objavo njegovega govora ob Lipi sprave.

Jeseni 1992 tudi v Slovencu prebiramo poročila z zasliševanj komisije za množične povojne poboje. Ob pričanju Zdenka Zavadlava (mariborskega oznovca) izvemo, da so po Štajerskem »umazano delo« opravljali izključno slovenska Ozna in Knoj, na pa jugoslovanske armade, kot zatrjujejo Maček, Ribičič in Polak ter, da morajo obstajati seznami grobišč, katere so morali čez čas večinoma sanirati. Zoran Polič je pričal, da v visoko število čez 12 000 pobitih ne verjame, »saj ima podatke, da takrat ni bilo toliko domobrancev« (Žajdela 1992e: 4).

Debati o spravi ni ne konca ne kraja, avtor komentarja zatrjuje, da o popravi krivec ne moremo govoriti, če ne povemo, kdo je krivice delal. Opozarja tudi na to, kako z lahkoto smo Slovenci kritični do propadov komunističnih sistemov v drugih državah, doma pa še vedno ne znamo reči bobu bob. Tako ostajajo medvojni in povojni dogodki v luči vsevednega in vsemogočnega komunizma, ki ne dopušča porazdelitve oblasti, s tem pa tudi prostora za spravne procese ni.

> *Ne moremo torej govoriti o spravi, če ne priznamo napak iz preteklosti, če ne razlikujemo preteklih zmot od resnic in če nismo prizadetim pripravljeni popustiti, da vstopijo v družbeni prostor in začnejo enakovredno družbeno tekmo. Leta 1941 je bila ta enakovredna tekma nasilno pretrgana, l. 1990 formalno obnovljena, na njene sadove pa bomo morali kljub vsem žrtvam in trpljenju ter ob skrbnem prizadevanju razsvetljenih in pokončnih Slovencev še čakati* (Juhant 1992: 42).

V Slovencu pred dnevom mrtvih leta 1992 beremo o zagatah in težavah parlamentarne komisije za množične povojne poboje pod vodstvom Naceta Polajnarja. Po dveh letih delovanja komisija še vedno nima statusa preiskovalne komisije, zato tudi nobenih pooblastil

in teže. Brez gradiva oziroma dokumentov težko ugotavlja dejstva in osebne vpletenosti ter odgovornosti takratnih funkcionarjev. Prihajalo je do notranjih trenj med člani komisije, in pa tudi zunanjih pobud, ki so izražale zahteve po prisotnosti stroke v komisiji. Če povzamemo bistvo, pričevalci pred komisijo zaradi njenega pomanjkljivega statusa niso mogli podajati pravno-formalnih izjav, tudi ne vse resnice, za kar krivdo Polajnar pripisuje odprtemu tipu zasliševanj izpričevalcev, saj so bile seje komisije odprte za javnost. Še ena ovira se je izkazala preko tega, da gre za politično nastavljeni organ, in tako ga jemljejo tudi povabljenci na razgovore, ko o pokolih domobrancev govorijo kot o političnih napakah, in ne etično-moralno spornem početju. Nihče ne priznava nikakršne osebne odgovornosti in se ne sprašuje o človeškem vidiku takega početja, predvsem so mnenja, da so tu kot pričevalci zgodovine, kot nosilci svojega mnenja in videnja na takratne dogodke. Tudi njihove izjave so bile javne toliko, kolikor so jih v javnost ponesli prisotni novinarji. Pozitivna plat komisije pa je po mnenju predsednika Polajnarja to, da se o povojnih pobojih končno bolj odkrito govori, tako s strani sorodnikov pobitih, ki si do sedaj o tem niso upali spregovoriti, kot nekdanjih funkcionarjev, akterjev, ki pa žal do dogodkov ne čutijo pretirane empatije. V intervjuju s Polajnarjem se omenja, da je predsednik Kučan predlagal, naj parlament sprejme sklep o pomilostitivi, s čimer bi končali obdobje sumničenj in obtoževanj ter končno stopili na pot sprave. Polajnar pa na to odgovarja z apelom po nujni spremembi statusa komisije v preiskovalnega, le tako bi se lahko od vrha navzdol razkrila veriga celotnega problema, tudi kanček več politične moči in človeškega razumevanja ne bi škodilo. S kategorizacijo povojnih pobojev pa se v tem času ukvarja tudi Svet za varstvo človekovih pravic (Horvat in Markeš 1992: 44, 45).

Decembra 1992 beremo v Slovencu dveletno pot komisije skupščine RS za raziskavo povojnih pobojev, pravno dvomljivih procesov in drugih nepravilnosti, ki je bila 10.7.1990 ustanovljena z odlokom o ustanovitvi, nalogah, sestavi in številu članov (Ur. List RS, št. 30/90). Njen prvi predsednik je bil Ignac Polajnar, tekom teh dveh let delovanja pa naj bi se nanj oziroma na občinske komisije, ustanovljene po 31 občinah po Sloveniji, obračali ljudje, ki so želeli z osebnimi pričevanji ali dokumenti pomagati. Članek govori o gradivu, zbranem v 180 spisih, omembe vredno pa je tudi dejstvo, da je marsikateri pričevalec čutil strah pred oblastjo, kar gre pripisati negativnim izkušnjam iz preteklosti. Kasneje je bila na predlog komisije oktobra 1991 ustanovljena komisija vlade RS za preučitev pravnih in materialnih možnosti za poravnavo krivic, ki so nastale zaradi kaznovalne zakonodaje v medvojnem oziroma povojnem obdobju. Obe komisiji in vlada so bile nato zadolžene pripraviti osnutke

predlogov za izdajo zakona o popravi krivic, ki naj bi v celoti uredil način popravljanja teh krivic (Brez avtorja 1992a: 5).

Naj omenimo, da je v povezavi s to tematiko vlada RS ustanovila tudi Komisijo za razreševanje vprašanj, povezanih z namembnostjo in ureditvijo grobišč v Kočevskem Rogu in drugih grobišč v Sloveniji. V poročilu skupščinske komisije za povojne množične poboje v štirih nadaljevanjih Slovenec brez podpisa avtorja povzema tudi potek raziskovanja in iskanja krivcev za povojne likvidacije pri nas. Komisija je predvsem želela izvedeti več o vlogi Ozne in Knoja, na pogovore pa so bili vabljeni: Ivan Maček – Matija, Mitja Ribičič, Bojan Polak – Stjenka, Franc Tavčar, Miha Čerin, Anton Zgonc, Viktor Avbelj, Albert Svetina, Zdenko Zavadlav, Zoran Polič in Janez Japelj. Na povabilo se niso odzvali Ivan Maček – Matija, Miha Čerin, Viktor Avbelj in Janez Japelj. V nadaljevanju Slovenec poroča o pomanjkljivem arhivskem gradivu, vodenju in organizaciji pobojev, uničenih oziroma izginulih seznamih ujetnikov, bolj ali manj neznani kadrovski zasedbi Ozne v tistem času, o vprašljivem datumu konca vojne na Slovenskem (9. ali 15. maj 1945), o odprtem vprašanju vrnjenih in pobitih tako vojnih ujetnikov kot civilistov, o neurejenih grobiščih in (ne)sodelovanju nekaterih občin v povezavi z razreševanjem vprašanja povojnih pobojev (Brez avtorja 1992b: 4).

Za resnično izpeljavo svoje naloge v javnem interesu je komisija kmalu začela izražati zahteve po preureditvi svojega statusa v parlamentarno preiskovalno komisijo, katerega ji skupščina zaradi notranjih blokad do naslednjih volitev ni podelila. Pred tem je komisija sodelovala z ZZB NOV Slovenije, Združenjem žrtev komunističnega nasilja, Novo Slovensko zavezo, Svetom za varstvo človekovih pravic, pristojnimi ministrstvi, strokovnjaki – zgodovinarji (prof. dr. Tonetom Ferencem, mag. Borisom Mlakarjem, prof. Mitjem Ferencem ...) (Brez avtorja 1992c: 4).

5.4.3 LETO 1993

Marca 1993 Slovenec objavi intervju s Stanislavom Klepom – kranjskim odvetnikom, bivšim partizanom in vodjo gibanja za spravo. Sprva sicer zapiše, da je debata okrog sprave v tem letu rahlo zamrla, da se privilegiji »revolucionarne srenje« niso nič zmanjšali, o revoluciji in posledicah pa se tudi ne govori več. Intervjuvanec je izpostavil dejstvo, da je predsedstvo v prejšnjem režimu objavilo izjavo o narodni pomiritvi, v kateri se ni več govorilo o izdajalstvu, temveč le še o kolaboraciji, in to je bil velik napredek (Markeš 1993: 24, 25).

Precej zanimiva in burna je bila razprava po medijih na temo zakona o popravi krivic. Viktor Blažič je na okrogli mizi na to temo povedal: »Nova oblast tudi po osamosvojitvi Slovenije ni sprejela stališča oziroma politične izjave, s katero bi se opredelila do prejšnje totalitaristične oblasti. Sedanja oblast se od prejšnjega sistema in njegovih postopkov ni ločila ne moralno, ne politično, ne pravno. To je namreč predpogoj za generalno popravljanje storjenih krivic.« Kronološko gledano se s popravljanjem krivic začne ukvarjati Demosov program v poglavju Odnos do preteklosti leta 1990. Februarja 1991 je Združenje žrtev komunističnega nasilja sestavilo pobudo za poravnavo krivic v desetih členih, a se ni nič premaknilo. Ko smo junija 1991 skupaj s Hrvati razglasili samostojnost, so oni hkrati sprejeli pomemben politični zakon o prekinjanju s preteklostjo in poravnavi krivic, v Sloveniji se takrat na to temo ni zgodilo nič (Žajdela 1993a: 4).

Leta 1993 zakon predvideva dve kategoriji žrtev medvojnih in povojnih pobojev: bivše politične preganjance in pomorjene žrtve državljanske vojne. Za vse žrtve pa predvideva razglasitev ničnosti sodb, odškodnino od 500 do 1.500 mark v tolarski protivrednosti, pri določitvi pokojnine pa se naj bi upošteval status žrtve, preden so jo zaprli.

> *Pomorjene žrtve državljanske vojne so tiste osebe, ki so bile v razdobju od 6.4.1941 do 9.5.1945 kot civilne žrtve vojne usmrčene brez postopka iz političnih, ideoloških ali razrednih razlogov. Med pomorjene žrtve državljanske vojne štejejo tudi tiste osebe, ki so bile usmrčene v prvem povojnem obdobju po 9.5.1945 brez postopka in sodbe. Vsem pomorjenim žrtvam državljanske vojne se povrne dobro ime in imajo pravico do običajnega pokopa, groba, spominskih znamenj in izdaje mrliških listov. V ta namen je treba ugotoviti te osebe in njihova imena javno objaviti. Te naloge izvršijo Ministrstvo za notranje zadeve RS in občinski organi za notranje zadeve. Najožjim še živečim svojcem teh žrtev (žena, otroci, starši) se prizna simbolična odškodnina po 1.000 mark v tolarski protivrednosti* (Žajdela 1993b: 4).

Zaslediti je tudi članke na temo ureditev grobišč in postavitev spominskih obeležij na mestih nekdanjih taborišč, mediji so predvsem kritični do države v tem smislu, da preko (ne)urejanja tega vprašanja kaže svoj odnos do polpreteklosti. Predvsem desne (konzervativne) stranke si želijo prebuditi kritično javnost, ki naj bi edina lahko spodbudila politiko k manj brezvestnemu vedenju.

Junij 1993 je bil pester mesec v znamenju postavljanja številnih spominskih plošč v spomin padlim zaradi komunistične revolucije med in po vojni. Ivo Žajdela – publicist Slovenca – je v enem od mnogih reportaž z omenjenih slovesnosti citiral Pavla Kogelja, ki je govoril v imenu Nove slovenske zaveze in povedal: »Najprej je komunistična oblast o množičnem poboju domobrancev in drugih protikomunistov molčala. In ne samo to. Molk je zapovedala. Ko molk ni bil več mogoč, so iskali vsa mogoča opravičila. Predvsem pa stigmatična poimenovanja: izdajalci slovenskega naroda, kolaboracionisti, kvizlingi, zavezniki fašistov, nacistov ipd. Čeprav so se morilci dolga leta kitili z revolucijo, jo zadnje čase zanikajo. Šlo je za narodnoosvobodilni boj. In kdor v njem ni sodeloval, je izdajalec« (Žajdela 1993e: 3).

Julija 1993 je umrl Ivan Maček – Matija in vzel resnico s seboj v grob. 25. septembra pa izide v Slovencu novica, da je bila ponovno ustanovljena komisija za raziskavo povojnih pobojev in pravno dvomljivih procesov, ki jo bo vodil dr. Jože Pučnik in bo imela tudi preiskovalne pristojnosti. Smernice komisije so: ugotoviti strukturo dogajanja, organizacije dogodkov, določiti načine izvrševanja (ali so bila dogajanja samoiniciativna, spontana ali so za njimi stale točno določene direktive), ugotoviti kraje grobišč, sestaviti listo političnih procesov, čeprav naj bi bilo večina tega javnosti že bolj ali manj znanega. Preučili naj bi tudi delo prejšnje Polajnarjeve komisije, namiguje pa se tudi na to, da se nekaterih dogodkov oziroma krivcev verjetno ne bo nikoli pojasnilo oziroma odkrilo (Žajdela 1993f: 4).

Oktobra 1993 so si lahko bralci Slovenca prebrali nekaj malega o neuspelih izkopih pri Mozlju, kjer naj bi bila nekatera množična grobišča, čeprav ne povojnih žrtev, ampak obsojencev s Kočevskega procesa v letu 1943. Primer navajamo zaradi zanimive povezave članka, ki omenja podlistek na to temo v Delu, avtorice Vesne Marinčič, ki piše o 16 na smrt obsojenih domobrancih, ki naj bi bili 12.10.1943 odpeljani v Mozelj. Leta 1990 pa je pri Mohorjevi izšla knjiga Franceta Špeliča **Vrnil se bom k očetu**, ki je bil eden od likvidatorjev ne samo teh 16., ampak še 80 drugih pripeljanih, večinoma domobrancev (Žajdela 1993g: 4). Tako se krog sklene, o enem in istem dogodku piše več tiskanih medijev, podrobno pa ga opisuje tudi literatura, izšla še pred osamosvojitvijo, in le na tak način je prišla druga stran do glasu, če se je prva odločila spregovoriti.

Konec leta 1993 piše Slovenec oziroma Ivo Žajdela še o nadaljnjem delu nove komisije, pogovorih le – te z zgodovinarji, spominskih obeležjih posameznih vasi in krajev, strukturi in

organizaciji Ozne ter Knoja oziroma njuni vsemogočnosti, ne gre pa izpustiti niti pomanjkljivega delovnega osnutka zakona o popravi krivic.

5.4.4 LETO 1994

V prvih dneh leta 1994 Žajdela kritično ocenjuje preteklo leto, ko pravi, da so leto 1993 zaznamovala številna (okoli 30) postavljanja župnijskih spominskih plošč žrtvam komunistične revolucije. O teh prireditvah sta poročala le Družina in Slovenec, molku drugih medijev pa pripisuje avtor še toliko večji pomen s pričo dejstva, da so se teh prireditev udeleževali tudi pomembni politični in družbeni veljaki ter velike množice. Do takrat so bile spominske plošče odkrite v 44 župnijah in 17 podružnicah, na njih pa je zabeleženih 4 890 imen. Večinoma so postavljene na Dolenjskem, Notranjskem in Gorenjskem (Žajdela 1994a: 4).

V Slovencu se nadaljuje poročanje o pripravi zakona o popravi krivic, ki se seveda ne tiče le povojnih pobojev oziroma bolje rečeno, se jih dotika zgolj simbolično, namesto da bi se zakon uporabil kot orodje, ki bi pripeljal do popisa teh žrtev, do imen in priimkov ter urejenih grobišč. »Kljub pretečenim štirim letom od padca komunizma v Sloveniji pa tema o posledicah komunistične revolucije ter državljanske vojne na Slovenskem, ki jo je revolucija povzročila, ostaja tabu« (Žajdela 1994b: 3). Zato je Združenje žrtev komunističnega nasilja vložilo v parlamentarni postopek leta 1994 svoj zakon, ki se dotika tudi vprašanja pomorjenih žrtev državljanske vojne. Gre za tiste osebe, ki so bile v času vojne in po njej pomorjene kot civilisti brez poprejšnjega sodnega postopka (Matos 1994: 2). Množični povojni poboji v vladni zakon o popravi krivic niso zajeti zato, ker naj zanje ne bi bilo pravne podlage, saj eksekucije niso bile opravljene na podlagi veljavnih zakonov oziroma sodnih procesov in žrtvam niso bile izdane sodne odločbe, kar celo zadevo dela še bolj žalostno.

29. marca 1994 v Slovencu beremo o »resnici« pred preiskovalno komisijo za povojne poboje, spregovorili so namreč Franc Miklavčič – šofer tovornjaka v Knoju, Zvonko Lamut – očividec likvidacij, I.S. – Knojevec in Franc Kac – Oznovec, vsi so podali pretresljiva pričevanja s časa po vojni in pobojih, ki so jim bili priča (Žajdela 1994c: 4). Maja beremo o poročilu z zasliševanj komisije o pobojih v Kamniški Bistrici, ko so pričali Jakob Ugovšek – šofer tovornjaka pri Knoju, Franc Janež – ujetnik, ki mu je sosed partizan v Kočevskem Rogu pobil oba brata in se s tem hvalil v njegovem lastnem domu. Alojz Balkovec – partizanski

mobiliziranec in Ivan Turk – domnevni član Cankarjeve brigade, ki pa se na vprašanja komisije ni pozitivno odzival in ni želel sodelovati (Žajdela 1994d: 4). Pred komisijo pa je 12.5. spet pričal Albert Svetina – Erno (Mačkov pomočnik) o dogajanju v Brezarjevem breznu nad Podutikom.

V junijskem izvodu Slovenca je objavljeno eno zanimivejših pisem bralcev, ko se Dušan Bravničar odziva na objavo v Slovencu v zvezi z njegovim pričanjem pred komisijo. Bravničar je bil junija 1945 načelnik Ozne Ljubljana – mesto, ki naj bi bil po svojih besedah eden prvih, ki se je Ivanu Mačku zaradi nehumanih postopkov uprl že leta 1944 ter od njega prejel etiketo »gnila inteligenca«, in to zato, ker ni hotel mučiti ali dati mučiti zaprtih preiskovancev oziroma jih »prešraufati«, kakor je temu rekel Maček. Bravničar v javnem pismu zapiše: »Če se pri komentiranju mojega zasliševanja te stvari zamolčijo, potem mora po vašem komentarju bralec dobiti vtis, da sem bil soudeležen pri teh svinjarijah. G. Pučnik je bil poleg tega seznanjen, da sem o teh stvareh dal obširno pisno izjavo že 12.6.1990 v *Demokraciji* in da je o tem pisala tudi *Tribuna* že leta 1988. Vse to je bilo objavljeno še v času Mačkovega življenja.« Bravničar opiše tudi svoje srečanje in pogovor z Viktorjem Avbljem, ki je bil nekaj časa tudi Mačkov namestnik, in mu je podrobneje opisal posledice grozodejstev v t.i. breznih pod Podutikom. »Avbelj mi je izjavil, da je to Maček dal izvršiti mimo njega. Takrat se je z Mačkom temeljito sprl in dosegel, da je šel od njega stran v drugo službo.« Na zaslišanju naj bi Bravničar povedal tudi to, da je bila Ozna država v državi in da je Mačkova moč izvirala iz njenih neomejenih pooblastil, saj je bil Maček neposredno podrejen samo Rankoviću in Titu, in ne CK KPS. Imel je večjo veljavo od Miha Marinka, pri Titu pa več kot sam Kardelj. Maček naj bi tudi dostikrat rad povedal, da je on sam CK (Bravničar 1994: 8).

Julija bralec Slovenca lahko prebere izsledke nadaljnjih zaslišanj komisije za povojne poboje. Pričali so Matija Maležič – Oznovec v Slaviji in Milan Turin – član Ozne v Slovenski Bistrici, ki je leta 1950 sodeloval tudi pri zakrivanju posledic pobojev v Kočevskem Rogu, kjer je še takrat »kipelo in je bilo vse skupaj podobno juhi«. Na pogovor je bil vabljen tudi Egon Conradi – Oznovec na območju Maribora, Slovenske Bistrice in Slovenskih Konjic (Žajdela 1994e: 3). Oktobra Slovenec poroča o zaslišanju Mitja Ribičiča in Vasje Kogeja – majorja pri Glavnem štabu Slovenije. Ribičič – pomočnik komandanta Ozne Ivana Mačka – Matije – je dejal, da so bila njegova pooblastila odvisna od Mačkove volje, nasploh pa naj likvidacije ne bi spadale pod kompetenco Ozne. Omenil pa je številko 125 000 »kvizlingov«,

od katerih se jih naj bi čez mejo »rešilo« le 30 000. Čeprav je Ribičič dejal, da se je za poboje takrat vedelo, je hkrati trdil, da za te najbolj množične v Ozni niso vedeli, in da o pobojih vrh slovenske Ozne zagotovo ni odločal, celo CK jugoslovanske partije in Tito ne, odločala naj bi vojska na osnovi svoje logike, ocene in vojaških sredstev (Žajdela 1994f: 4).

5.4.5 LETO 1995

Leta 1995 v rubriko pisem bralcev – **Tako mislim** piše tudi predsednik Zveze združenj borcev in udeležencev NOB, Ljubljana odprto pismo županu Ruplu. V njem opozarja na pojav ksenofobije, poskuse prevrednotenja protifašističnega in osvobodilnega boja, blatenje preteklosti in nespoštovanje znamenj, na vse kar ni v skladu z demokratičnimi načeli in spoštovanjem človekovih pravic. Hkrati poudari, da protifašistični borci ljubljanskega združenja »globoko obžalujemo dogodke, ki **so brez naše vednosti in odgovornosti** tudi še po končani protifašistični vojni privedli do številnih tragičnih žrtev; obžalujemo ne glede na to, da je do podobnih **dejanj po vojni prišlo** tudi v Franciji, Italiji in drugod« (Heberle 1995: 10, 11).

Tudi februarja 1995 politiki niso nič bliže sprejetju zakona o popravi krivic, kvečjemu se od tega prepotrebnega ukrepa, ki je del demokratične ureditve in pogoj za celovit prevzem oblasti po padcu komunizma, oddaljujejo. Jože Pučnik (SDSS) je ob tej priliki izjavil: »Ne morem sprejeti nazora s shizofreno pozicijo, češ, popravimo krivice, ne povejmo pa, kdo jih je načrtoval in izvajal s švicarsko perfektnostjo uničevalnega stroja« (Matos 1995: 3).

Aprila 1995 Slovenska škofovska konferenca v Slovencu poda svojo izjavo. Najprej v njej izrazi Bogu hvaležnost za vso moč, ki jo je dajal našim ljudem v času boja in preizkušenj. Nadalje obravnava izjava žalostno obdobje okupacije in prav tako žalostno obdobje narodove razdvojenosti in bratomorne vojne. Kljub opravljeni spravni slovesnosti v Kočevskem rogu leta 1990 oziroma simboličnemu in dostojnemu pokopu domobrancev imajo člani Slovenske škofovske konference občutek, da kaže sedanja oblast premalo volje za raziskovanje polpretekle zgodovine in popravo krivic. Očitno pa se postavljajo na stran domobrancev, ko zapišejo, da če je že prihajalo do spopadov med partizani in domobranci, se to ni zgodilo zato, ker bi domobranci želeli pomagati okupatorju, temveč zato, ker so nasprotovali totalitarnemu komunizmu. Tudi to, da so verjeli v osvoboditev s strani zaveznikov, jih ne opredeljuje za izdajalce naroda, kakor jih je imenovala vsa povojna politična propaganda. V izjavi se

slovenski vodje vernikov vseeno nagibajo k najbolj pravičnim sodbam, ko pravijo, da je potrebno obsoditi vse tisto, kar je bilo neprimernega, krivičnega ali celo zločinskega na domobranski strani, saj niti v vojni ni vse dovoljeno. To pa velja za obe strani. Na koncu izjave se dotaknejo še sprave, ki je mogoča, saj so imeli tako partizani kot domobranci pred očmi isti cilj: svobodno Slovenijo. »Nacizem, proti kateremu so se borili partizani in komunizem, proti kateremu so se borili domobranci, sta danes mrtva. Slovenski narod pa je končno uresničil svoj tisočletni sen: svojo samostojnost in državnost. Zato je zdaj resnično napočil trenutek sprave« (Šuštar 1995: 3).

Slovenec v prvi polovici leta 1995 objavi okrog deset prispevkov, ki so relevantni za našo obravnavo in omenjajo tudi 50. obletnico konca druge svetovne vojne, objavlja obširna poročila oziroma potek okroglih miz na temo povojnih pobojev in odzive na televizijske oddaje, ki se tičejo te teme. Junija 1995 je potekala 6. obletna maša in spominska slovesnost pod Krenom v Kočevskem Rogu, poleg številnih Slovencev, svojcev pobitih, duhovščine in državnih akterjev sta se slovesnosti udeležila tudi Nikolaj Tolstoy – angleški zgodovinar, ki je pisal o sramotnih angleških predajah protikomunističnih enot Jugoslovanom in John Corsellis, ki je odigral pomembno vlogo pri pomoči preživelim beguncem v taboriščih na Koroškem. Slovenec je objavil tudi celotne govore s teharske spominske slovesnosti ob 50. obletnici poboja domobrancev. Večina se je začela z: »Drage rojakinje, dragi rojaki!«, drugi z: »Spoštovani svojci in prijatelji teharskih žrtev«, eden pa celo z: »Dragi mrtvi bratje!«. 1.7. pa so bili objavljeni tudi govori ob 50. obletnici poboja domobrancev in drugih v Kočevskem Rogu, ki je potekala 25.6.1995.

Leto 1995 ni samo leto polstoletne obletnice konca največje evropske morije, temveč tudi leto napredka na področju osvetljevanja polpretekle zgodovine in povojnih pobojev oziroma večplastnega dogajanja v letu 1945. Septembra so tudi naši zgodovinarji organizirali oziroma prisostvovali mednarodnemu posvetu zgodovinarjev.

5.4.6 LETO 1996

Leta 1996 se preiskovalna komisija za povojne poboje ponovno znajde v nezavidljivem in neprofesionalnem položaju. Na prvi januarski seji je bilo prisotnih le pet članov, za sklepčnost pa jih je potrebnih šest. V tem januarskem poročilu o delu komisije izvemo, da je v letu 1995 delegacija obiskala arhiv Sove in naletela na obsežno arhivsko gradivo, ki se nanaša na

medvojni in povojni čas. Iz odkritega se jasno vidi, da je med štabi Ozne in Knoja potekala v letu 1945 tesna komunikacija. V poročilu oddelka Ozne za okrožje Celja, odseku za zaščito naroda (Ozni) za Slovenijo, piše 30. maja 1945 med drugim tudi: »Iz Slovenj Gradca nam javljajo, da je prispelo včeraj 1.200 belogardističnih beguncev, ki so jih Angleži izročili našim oblastem. Tekom današnje noči se jih pričakuje prav toliko število. /.../ Seveda bomo, čim bo dana možnost, vse skupaj transportirali naprej, zato vas prosimo, da nam javite do kam jih naj dostavimo, ker jih v Ljubljani verjetno ne boste mogli sprejeti. Pričakovati je namreč, da jih pride še par tisoč« (Žajdela 1996a: 4).

Slovenec dnevno nadaljuje s poročili o delu komisije oziroma novih odkritjih v Sovinem gradivu, kjer je med drugim zapisana tudi naslednja ugotovitev novih oblastnikov: »Ljudstvo v splošnem naše ukrepe odobrava, kvečjemu se mu zdijo še premalo radikalni.« S pričo pojavljanja ustaških band v širšem celjskem okolišu je v enem od poročil zapisano: »Nasilništva in teror teh band seveda ovirajo utrditev ljudske oblasti, čeprav nimajo večjega političnega vpliva, ker se ljudstvo zaveda, da so zapisani skorajšnjemu poginu. Vendar bi bilo potrebno po našem mišljenju – za čim prejšnje iztrebljenje teh band in normaliziranje – uvesti bolj energične vojaške mere« (Žajdela 1996b: 4). Preko teh poročil Iva Žajdela, ki vsebujejo dobesedne prepise dokumentov, pisem in drugega najdenega gradiva, javnost izve veliko o medvojnih in povojnih uredbah CK KPS.

Delo je 20. januarja 1996 v rubriki PP (pisma bralcev) objavilo več prispevkov na temo polpretekle zgodovine in narodne sprave, ki so omenjali tudi Stanislava Klepa – vodjo združenih ob Lipi sprave. Vendar pa Delo Klepovega odgovora, čeprav je bil v teh prispevkih izzvan, ni objavilo, zato ga je Klep objavil v Slovencu 1.2.1996.

Komisija pa je v tem času končno dosegla delovno sklepčnost in nadaljevala z označevanjem nedorečenih pojmov, kot so konkretna vloga in odgovornost nekaterih organov v novi povojni oblasti, vprašanje nekaterih skupin žrtev in problematika nekaterih grobišč – vse to za komisijo po tolikem času delovanja še vedno ostaja odprto. Član komisije Miran Potrč (ZL) je na eni od sej povedal, da je njegova stranka sprejela izjavo, s katero obsoja povojne zunajsodne poboje. Komisiji pa je podal predlog za izboljšavo in večjo učinkovitost dela s tem, ko bi navezali stik z Inštitutom za novejšo zgodovino, pregledali dodatno literaturo, zaprosili za strokovno mnenje MNZ o arhivskem gradivu o povojnih taboriščih, zaprosili za mnenje tudi Arhiv RS ter pregledali arhivsko gradivo Narodne vlade Slovenije za tisto

obdobje. Pogledati bi si bilo vredno po njegovem mnenju tudi zapisnike s sej politbiroja CK KPS za prvo polovico leta 1945 ter preučiti povelje Tita z dne 13. maja 1945, zapiše Žajdela v Slovencu (Žajdela 1996c: 4).

Združeni ob Lipi sprave ter ostala društva (Društvo za ureditev zamolčanih grobov, Društvo za demokratizacijo javnih glasil, Nova slovenska zaveza, Združenje žrtev komunističnega nasilja) v februarju naslovijo preko Slovenca izjavo oziroma vprašanje ministru za notranje zadeve Andreju Šteru, in ga sprašujejo naslednje: »Ali so govorice, da je prejšnja boljševistična oblast v Barbarin rov maja in junija 1945 pometala več tisoč živih ljudi, resnične ali izmišljene in kaj bo ministrstvo storilo, da bi se ugotovilo resnico, če še ni ugotovljena?« (Klep 1996: 3)

Poslanci pa so v tem obdobju sprejeli tudi dva pomembna predloga zakona o popravi krivic, po prvem naj bi vlada poskrbela, da se do konca leta pripravi seznam vseh po vojni pobitih oseb, po drugem pa naj se prav tako do konca leta pripravi tudi seznam grobišč ter se jih ustrezno uredi oziroma označi. Oba predloga je podprla večina poslancev (Kocjan 1996: 3). Komisija je producirala delna oziroma vmesna poročila in zopet zaslišala Ribičiča in Polaka, oba pa sta še vedno trdila, da o množičnih povojnih pobojih nista takrat nič vedela. Ribičič naj bi bil zadolžen le za osebe, ki so bile predane sodstvu. Vedel je tudi povedati, da so bili v tistem času vsi na smrt obsojeni tudi likvidirani, te primere je poznal, drugih ne, je poročala STA in so zapisali v Slovencu (STA 1996: 3). Septembra zasledimo članek na temo Teharij, ko naj bi v prihajajočem letu uredili Spominski park Teharje s kostnico, kamor naj bi prenesli posmrtne ostanke žrtev množičnih pobojev. Na celjskem območju je bilo do tega leta odkritih 34 množičnih grobišč, kamor so »osvoboditelji« po vojni zvozili okrog 30 000 ljudi – Slovencev, Hrvatov in drugih narodnosti. Mnogi med njimi so bili civilisti, tudi ženske, otroci in starostniki (L. J. 1996: 3).

Komisija je v septembru pripravila dve vmesni poročili – »Potrčevo in Pučnikovo resnico«, ki sta si v sklepih pričakovano nasprotujoči. Pučnik je menil, da je krivda KPS dokazana in očitna ter se vprašal, ali je 15 000 pobitih res le kruto zgodovinsko dejstvo, Potrč njegovega mnenja in skrbi ni delil. Avtor članka pa je zadevo komentiral takole:

> *Glede na večino v državnem zboru, ne bi bilo presenetljivo, če bi bilo izglasovano Potrčevo uradno poročilo. Toda ali je to sprejemljivo po petih letih demokracije? 15 000 ljudi je bilo pobitih med vojno in po njej. Večina je bila pobita brez sodb in pokopana v še*

danes neodkritih gramoznih jamah. Odkopi množičnih grobišč so se zataknili že na začetku. Tudi zakon o popravi krivic že nekaj let brezuspešno leži v parlamentarnih predalih. Državni zbor ni zbral niti toliko poguma, da bi za zločine s posebno deklaracijo obsodil stari komunistični režim. Zadnje poročilo Potrča in njegove skupine pa takšno prakso le še nadaljuje. V poročilu manjka samo še dodatek, češ, kar je bilo je res obžalovanja vredno, toda zdaj pozabimo na vse skupaj in živimo naprej. Ker Potrč ve, kakšna je zdaj večina v državnem zboru, ne ve pa, kakšna bo po volitvah, ni čudnega, da je vmesno poročilo želel preimenovati v poročilo. To bi med drugim pomenilo, da po volitvah ne bi bilo nobene potrebe več za ustanovitev nove komisije, ki bi nadaljevala nedokončano delo sedanje. V to včeraj niso mogli privoliti niti Potrčevi zagovorniki. Sprenevedanje bi bilo pač preveč očitno (R. C. 1996: 3).

24 346 Slovencev doma in po svetu, podpisnikov listine razočaranih nad ignoranco DZ, v oktobru 1996 zahteva od države obsodbo komunistične partije za vse zločine, med drugim pa tudi to, da se poboj domobrancev in vseh drugih nasprotnikov komunizma razglasi za zločin proti človeštvu ter prizna, da je bil slovenski odpor proti komunizmu med drugo svetovno vojno samoobrambno in domoljubno dejanje. Ker pa je bil mandat takratnega DZ ravno v izteku, so podpisniki poziva svojo zahtevo umaknili in upajo na večji posluh do te tematike pri naslednji vladi (M. U. 1996: 3). V tem letu sledi v Slovencu še objava poročila z žalne slovesnosti v Kucji dolini nad Podutikom, to pa je tudi zadnji prispevek na temo povojnih pobojev v Slovencu, ki je po tem kmalu prenehal izhajati.

Slovenec je v svojem 6 letnem obdobju izhajanja objavil **262 prispevkov na temo povojnih pobojev, od tega 163 novinarskih, 90 ostalih in samo 9 pisem bralcev**. Pri ostalih subjektivnih ali nenovinarskih prispevkih gre veliko številko (90) pripisati predvsem objavi kar devetih podlistkov leta 1992 oziroma 1993 (cca. 50 objav). Presenetljivo pa je revno pojavljanje te teme med pismi bralcev, čeprav je po eni strani to razumljivo, zakaj – pa v nadaljevanju.

5.5 RAZLIKE IN SORODNOSTI V POROČANJU OBRAVNAVANIH ČASOPISOV

Z demokratizacijo družbe in medijev se v 90. letih v našem tiskanem prostoru pojavljajo vse možnosti za nekdanje okupatorjeve sodelavce in njihove simpatizerje, da preko raznih medijev »bruhajo ogenj in žveplo« na NOB, borce NOV in drugače misleče Slovence, čeprav so ravno oni na svoji koži izkusili moč in bolečino netolerance, neodobravanja.

V poročanju na temo povojnih pobojev obravnavanih treh tiskanih medijev je bilo zaslediti veliko podobnosti in tudi precej razlik. Sorodnosti so bile seveda v naravi in vsebini sporočanega, preiskovalna komisija je bila vedno objektivno dejstvo za vse tri medije, prav tako njena zaslišanja, besede prič in zaključki oziroma ugotovitve, sama interpretacija poročevalca pa je že druga stvar. Tudi zakon o popravi krivic je stalnica, ki je polnila vse tri medije in pa seveda večni boj med poraženci in zmagovalci, med domobranci in partizani. Enakost bi lahko prepoznali tudi v tem, da vsi ti mediji vsebujejo tako objektivne kot subjektivne, informativne in interpretativne zvrsti oziroma se prispevke povsod lahko loči na novinarske, ostale in pa pisma bralcev. Skratka temi je bil prostor namenjen, prav tako so lahko do besede in možnosti izražanja prišli bralci (javnost), in so se uredništva trudila prikazovati temo nad-ideološko, torej jo upovedovati preko mnenj strokovnjakov, zgodovinarjev, politikov, funkcionarjev, publicistov in drugih.

Če pustimo najbolj odstopajočo razliko v razmerju objavljanja pisem bralcev ob strani, so se razlike kazale predvsem v (ne)raznolikosti avtorjev. V tem pogledu pa močno odstopa časnik Slovenec, za katerega je temo o polpretekli zgodovini oziroma statusu domobrancev in posledicah povojnih pobojev dobesedno v celoti pokrival publicist Ivo Žajdela. Pisal je sicer tudi za Demokracijo, vendar v tistem času in tistih prispevkih še nikakor ni čutiti takega žara in zanosa, kot ga izraža kasneje v Slovencu. Na prelomu osemdesetih v devetdeseta je Žajdela še bolj popustljiv in dovzeten za druge, drugačne interpretacije takratnih dogodkov. V Slovencu pa ostaja neomajen, skorajda sovražen in agresiven v zagovoru domobranskih pravic. V splošnem Delo in Demokracija temo pokrivata z večjim številom različnih avtorjev – tudi žensk, ki se v pisanju vidno trudijo za nevtralnost, objektivnost in spravo. Slovencu pa ostaja zvest Žajdela, in redni bralec upravičeno dobi vtis, kot da je ta medij v naprej določil prostor, kjer se bo vedno pisalo o tej in sorodnih temah, saj se skoraj v vsakem izvodu Slovenca na istih straneh pojavljajo objave na temo povojnih pobojev. Publicist Žajdela tudi

ne dela nobene selekcije, poroča z vseh komemoracij, slovesnosti, novinarskih konferenc, okroglih miz in dogodkov, o vseh izdanih knjigah na to temo; običajno celo v nadaljevanjih.

Pri primerjavi obravnave teh treh časnikov je opaziti, da temo o povojnih pobojih v Delu pokrivajo različni avtorji, novinarji in publicisti, mogoče nekoliko prevladuje Vinko Vasle. Vendar ne gre za pravilo, kot ga je opaziti pri Demokraciji in Slovencu, kjer nedvomno prednjači poročanje Iva Žajdele.

Naj omenimo še eno posebnost, ki nekako bode v oči. Delo za razliko od drugih dveh medijev ne objavlja govorov s spominskih slovesnosti, objavilo pa je eno in edino kozerijo na temo povojnih pobojev. Tako kot je Demokracija edina objavila grozilno pismo Spomenki Hribar, pa zasledimo v Slovencu številne povzetke vsebine iz revije Zaveza in odlomke iz knjig, ki obravnavajo povojne pokole, česar v drugih dveh časopisih ni zaslediti.

6. TERMINOLOGIJA POROČANJA O POVOJNIH POBOJIH

»V času komunistične vladavine so številni izrazi dobili ideološki pečat ali določen ideološki pomen« (Griesser - Pečar 2005: 381). Za lažje razumevanje vsebine člankov in ideološkega ozadja tako nastanka kot uporabe izrazov, naštevamo nekatere najpomembnejše oziroma najpogostejše. Še prej naj osvetlimo pomen izraza »vrnitev« slovenskih domobrancev, ki nikakor ni ustrezen. Pravi termin po mnenju Stanislava Klepa je »izročitev«, saj domobranci nikoli niso bili pod Titovo oblastjo (Klep 1990: Arhiv Dela).

6.1 IZDAJALEC

V Ustanovitveni listini Slovenske zaveze iz leta 1942 najdemo navedbo, da so iz Slovenske zaveze izključili tiste, ki niso bili pripravljeni »strankarskih interesov podrediti dobrobiti naroda«. Zgodovinarka dr. Tamara Griesser - Pečar pa v svojem delu Razdvojeni narod zapiše: »To je bilo jasno naperjeno proti OF in komunistom. Niso se spotikali ob to, da so bili komunisti, ampak ob to, da so se razglasili za edine nosilce odpora in hoteli celotnemu odporu vsiliti svoj politični program – tja do dejstva, da so svoje politične predstave tesno povezovali z lastnim presojanjem, kdo je član odporniškega gibanja in kdo *»izdajalec«*« (Griesser - Pečar 2005: 86). Na drugi strani pa je OF 16. septembra 1941 sprejela *»Odlok slovenskega narodnega osvobodilnega odbora glede zaščite slovenskega naroda in njegovega gibanja za osvoboditev in združitev«*. Predvsem je tu pomembna uvedba strogega disciplinskega in kazenskega sistema. Odlok je bil objavljen v Slovenskem poročevalcu 1.10. 1941 in je tako ustvaril pogoje, da so lahko z očitkom o izdaji, s smrtjo in terorjem ukrepali proti državljanom, ki se niso podvrgli ravnanju OF.

»A. Zaščita naroda.

Čl. I

Izdajalci se kaznujejo s smrtjo.

Izdajalec je:

1. *Denuncijant.*
2. *Kdor stopi neposredno ali posredno v stik z oblastniki okupatorjev ali z drugimi sovražniki svobode slovenskega naroda ali z njihovimi zaupniki zaradi uničevanja ali trajne okrnitve politične svobode in samostojnosti.*

3. Kdor zaradi svoje ali sebične skupinske koristi zbira in odvaja narodne sile za borbo proti osvoboditvi slovenskega naroda ali nudi za tako borbo pomoč s kakršnimi koli sredstvi.

B. Zaščita narodnega osvobodilnega gibanja.

Čl. II

S smrtjo se kaznuje:

1. Kdor izda posredno ali neposredno oblastem ali z namenom izdaje priobči ali širi tajnosti organizacije in dela narodnega osvobodilnega gibanja.

2. Kdor izda ali ovadi oblastem okupatorjev osebe, ki vodijo, sodelujejo in podpirajo narodno osvobodilno gibanje.

4. Kdor pridobiva oblastem okupatorjev ali drugim sovražnikom sredstva za borbo proti narodni osvoboditvi.

5. Kdor izstopi ali zapusti narodno osvobodilno gibanje in zakrivi katero izmed dejanj od I. do IV. člena.

Čl. III

S smrtjo se kaznuje tudi ovaditelj, če je na podlagi njegove lažne ovadbe izrečena ali izvršena smrtna kazen v gornjih primerih.

Čl. IV

Izstop iz narodnega osvobodilnega gibanja v nameri, da se onemogoči ali znatno oškoduje delo narodnega osvobodilnega gibanja, se kaznuje z narodnim bojkotom, v težjih primerih z uničenjem ali zaseženjem imovine odpadnika.

Čl. V

Z isto kaznijo se kaznuje, kdor se druži ali sodeluje z okupatorjem na način, da nudi možnost, sklicevati se ne naklonjenost in vdanost slovenskega naroda.

Čl. VI

V nobenem primeru se kazen ne izpremeni, če je dejanje storjeno iz malomarnosti ali pod pritiskom okupatorjev ali drugih sovražnikov svobode slovenskega naroda.

C. Postopek.

Čl. VII.

Dejanja po členih I. do IV. sodijo posebna sodišča.

Postopanje je naglo, ustno in tajno. Osebno zasliševanje krivca ni potrebno, izvede pa se, če je dana možnost brez škode za narodno osvobodilno gibanje.

Proti razsodbi sodišča ni pritožbe.

Kazen se izvrši takoj na način in po osebah, ki jih določi sodišče. Kdor se bo odtegnil sodbi med osvobodilno borbo, bo zasledovan po osvoboditvi.
Čl. VIII.
Ti ukrepi se bodo ukinili s prestankom izjemnega stanja« (Griesser - Pečar 2005: 144, 145).

Odlok, imenovan tudi Zaščitni zakon, je pooblaščal OF in njeno partizansko vojsko za prihodnje usmrtitve, likvidacije oziroma poboje Slovencev, ki niso sledili načelom, zapovedim in ukazom OF. »Tako so lahko mnoge ljudi razglasili za izdajalce, ne glede na to, ali so dejansko sodelovali z okupatorjem ali pa so, nasprotno – četudi zunaj okvirov OF – nasprotovali okupacijski oblasti in se tako upirali« (Griesser - Pečar 2005: 144, 145).

6.2 PARTIZAN

Partizan (it. – fr.), pripadnik odporniškega gibanja, ki uporablja posebno gverilsko taktiko vojskovanja. Značilnosti: delovanje v zaledju sicer močnejšega nasprotnika, na širokem področju, majhne enote, izogibanje frontalnim bojem, nočne akcije, zasede, izkoriščanje poznavanja zemljišča (presenečenja), podpora prebivalstva, vztrajnost in hitri premiki. Osnovna oblika boja v osvobodilnih vojnah. ZGODOVINA: v sred. veku je bil p. v nekaterih evr. deželah najemnik tistega, ki je več plačal; v obdobju vojn proti Napoleonu v Španiji in Rusiji prostovoljec v boju za svobodo proti okupatorju. Haaška konvencija iz 1907 opredeljuje p. kot borca za svobodo proti okupatorju in hkrati kot soborca regularne vojske (Leksikon Cankarjeve založbe 1988: 768).

V obravnavanem gradivu slovenskega časopisja v 90. letih smo našli še naslednje primere:

- Partizani – »smrtni sovražniki« domobrancev (Strle 1990a: Arhiv Dela).
- »Zakaj mi je danes skoraj nerodno v družbi povedati, da sem bil slovenski partizan? Kdo je umazal naše žrtve, idealizem, vse to kar smo tako težko dosegli?« Bralec se je v pismu zavzemal za to, da je treba povedati, da je bila večina slovenskih partizanov domoljubov, pripravljenih žrtvovati življenja, in se nikoli ne bi strinjali s tem, kar se je dogajalo za njihovim hrbtom med vojno in po njej. »Sreča pravzaprav, da borci nismo vedeli, saj bi gotovo kaj storili ali vsaj rekli. In pri priči dobili kroglo, na primer od

mojega komisarja Zvoneta Rička (šele zdaj sem izvedel, s kom je napolnil 100-metrski jašek v rudniški »Barbari«)« (Požar 1990: Arhiv Dela).

- »Partizani se nimamo česa sramovati: pošteno in pravično smo se bojevali za svobodo slovenskega in drugih narodov, za demokracijo in socialno pravičnost. Mi, razen redkih izjem, nismo pričakovali ali dobili nobenih posebnih pravic. In ravno mi smo bili po vojni najprej in največkrat na udaru zaradi svojega demokratičnega prepričanja ali delovanja« (Strle 1990c: Arhiv Dela).
- Ivan Ott, vojna sirota in avtor knjige Ukradeno otroštvo je na vprašanje ali je bila partizanska vojska maščevalna, odgovoril: »Več ali manj je bila, ker je čez noč uničila svojega nasprotnika, in to v povojnem času. Za njih je moral nasprotnik biti samo mrtev, živ jim je bil prenevaren« (Casar 1991: 4).
- »Pravite, da govorim o »tovariših kar počez«. Saj ni res. Veliko je bilo med njimi idealistov, ki so šli v boj proti okupatorju tudi kot simpatizerji komunizma; a so kaj kmalu ugotovili, kam vse to vodi. Niso se strinjali z revolucijo, stalinizmom in razmerami, ki so vladale v partizanih in ki so jih kmalu začeli spoznavati« (Kramar-Reić 1992: Arhiv Dela).
- Bralec se sprašuje: »Kaj pa so bili vojaško sodišče, partizanski častniki in drugi veljaki NOB kot komunisti, vzgojeni v boljševiškem duhu in strašnem sovraštvu do »razrednega sovražnika«, ki ga je stalno razpihoval Kidrič z vedno novimi navodili?« (Kočevar 1992: Arhiv Dela)
- »Našo vojsko je vodila partija, bila je partijska vojska, to pove že ime samo. OF je krinka za revolucionarje, vaba, kot je bila vaba, da je OF vodil Josip Vidmar,« pravi Stanislav Klep, bivši partizan v intervjuju za Slovenca (Markeš 1993: 24, 25).

Ti primeri predvsem kažejo na to, da je prevladujoče mnenje o partizanih temeljilo na njihovi borbi za osvoboditev naroda, je pa njihova povojna grozodejstva obsojala tako ena kot druga stran. Kot odporniška vojska, ki se je borila proti okupatorju, partizani uživajo velik ugled, hkrati pa se javnost zaveda zlorabe, ki so je bili deležni s strani boljševističnega vodstva, ki je njihovo vlogo po koncu vojne grdo zmaličilo. Največ primerov razčlenjevanja besede partizan je zaslediti v časniku Delo.

6.3 DOMOBRANEC

domobranci, 1) oborožena formacija, ust. sept. 1943 iz ostankov belogardističnih skupin in novih izdajalcev za boj proti NOV v Sloveniji, prisegla aprila 1944 zvestobo in pokorščino Hitlerju. Njen poveljnik od maja 1944 sl. kvizling Lev Rupnik. **2)** redna vojska Pavelićeve NDH med 2. svet. vojno (Leksikon Cankarjeve založbe 1988: 212).

Bela garda – »Izraz je sposojenka iz ruske revolucije. Z njim so ožigosali vse domače skupine, organizacije in vojske, ki med italijansko okupacijo niso bile pogodu OF, in jih preprosto potisnili v predal »sovražnosti do ljudstva« in kolaboracije z okupacijskimi oblastmi ... Po Leninu je temeljno vprašanje revolucije vprašanje oblasti. Obstoj *»bele garde«* predpostavlja po ruskem vzorcu tudi obstoj *»rdeče garde«.* To pa logično vodi do spopada oziroma državljanske vojne ... Pomembno je vprašanje, zakaj je partija izbrala prav ta pojem iz oktobrske revolucije kot neke vrste verbalno orožje proti svojim ideološkim nasprotnikom, čeprav takrat v Sloveniji še ni bilo organiziranih enot proti partizanom ali OF *»Bela garda«,* ki je za komuniste pomenila vse, kar je bilo v njihovih očeh nazadnjaško – in nazadnjaško je bilo vse, kar je bilo proti njim ...« (Griesser - Pečar 2005: 381-382).

»Komunistična propaganda je 50 let prikazovala domobrance kot najvišje zločince na Slovenskem in noben slovenski zgodovinar ni upal kaj več napisati, kot je Mitja Ribičič v 70. letih /.../ pobitih domobrancev, da je bilo le nekaj /.../ Edino mag. Matevž Krivic ga je trdo prijel za te besede, ko je dejal, da so bili maja in junija 1945 to vojni ujetniki, ki jih je po mednarodnem pravu prepovedano ubijati, ne da bi jim bila dokazana krivda« (Simončič 1991: 16, 17).

Beseda ali termin »domobranec« je seveda v obravnavanih treh medijih v široki uporabi, večinoma pa v funkciji definicije glede na zgornje zapise.

6.4 KRIVDA IN GREH

- O krivdi generala Lowa oziroma lorda Adlingtona je pisal tudi Stanislav Klep: »V tem pa je krivda njegova (culpa lata). Če ne kot general in politik, pa se je kot Človek moral zavedati pomena svoje odločitve, od katere so bila odvisna življenja tisočev

ljudi, saj se je kot intelektualec moral držati tudi moralnega načela: respice finem!« (Klep 1990: Arhiv Dela)

- »Zakaj moram nedolžen deliti krivdo? Jaz lahko vsakomur pogledam v oči, jaz lahko hodim pokončno. Kam so se potuhnili tisti, ki so vodili in ukazovali, zakaj ne stopijo naprej?« se sprašuje bivši partizan v svojem pismu z namenom doseči partizansko osvoboditev krivičnega bremena, žalosti in sramu (Požar 1990: Arhiv Dela).
- V intervjuju za Slovenca zdomski duhovnik in literat Branko Rozman pravi takole: »Nepristranska sodišča – kdaj bodo v Sloveniji takšna? – bi morala ugotoviti krivdo krivcev, jih obsoditi, potem pa, če se zdi, oprostiti. A na krivdo krivih je treba pokazati, da ne bo partija več ribarila v kalnem. Gre za krivdo tistih med vojno, tistih takoj po vojni, pa tudi tistih, ki so v povojnih letih na odločilnih mestih pomagali vzdrževati sistem, ki je Slovencem prizadejal toliko krivic« (Rot 1991: 3).
- Spet drugi bi radi posadili vse na isto zatožno klop, z istimi grehi in enako krivdo: »Vsi so krivi, vsi so pobijali, vsi so enaki« (Korošec 1990: 14).

Pojma krivda in greh se že zavoljo narave »zločina«, ki ga obravnavamo, tj. povojnih pobojev, nanašata na izvajalce – torej partizane. Oni naj bi bili nosilci krivde in greha, pred njimi pa tudi angleški poveljniki, ki so se strinjali in izvajali izročitve. Nedvomno pa se lahko zapiše, da je v vojnem in tudi povojnem času težko ločeno po straneh govoriti o krivdi in grehu, saj sta sta bila prisotna na obeh bregovih. Krivdo lahko konec koncev občutijo tudi vsi tisti, ki so za zločine vedeli, a so molčali, in s tem tudi grešili. Besede na to temo so tekle v vseh treh obravnavanih medijih.

6.5 ZLOČIN, ZLOČINEC IN ŽRTEV

- Avtor številnih knjig o vračanju domobrancev grof Nikolaj Tolstoy je v enem od mnogih intervjujev za Delo povedal: »/.../ med izročenimi so gotovo bili vojni zločinci, za katerimi prav nič ne žalujem, da so jih pobili, čeprav brez obravnave. Toda večina teh ljudi to ni bila. Med domobranci je bilo malo vojnih zločincev /.../ Zato mislim, da se je po vseh merilih zgodil strašen zločin. Mislil sem, da morajo ljudje zanj izvedeti.« Povedal je tudi, da je glavni argument proti izročanju domobrancev, »da nihče od teh ljudi ni bil vrnjen oziroma izročen z utemeljitvijo, da je vojni zločinec« (Pahor 1990: Arhiv Dela).

- »Omejil se bom na odgovornost za ta pokol iz druge, to je iz angleške strani, ob spoznanju, da je zločin te druge strani v Vetrinju omogočil zločine jugoslovanskih oblasti /.../« (Klep 1990: Arhiv Dela).
- »/.../ ostaja izročitev zločin. Najprej zločin po meddržavnem vojnem pravu, nato pa še zločin zoper človečnost in občo človeško vest« (Klep1990: Arhiv Dela).
- »Naše pisanje nima namere, da bi morda opravičilo vse tisto, kar g. Klep kar naprej ponavlja, »poboj oz. pokol domobrancev«. Hoteli smo samo opozoriti /.../, da si iz Klepovega pisanja ljudje iz generacij, ki niso preživele narodnoosvobodilne vojne na Slovenskem, ne bi ustvarjali vtisa, /.../da so bili tedaj zločinci slovenski partizani, slovenski domobranci pa le njihove nedolžne žrtve« (Grgič 1990: Arhiv Dela).
- Domobranci – »žrtve človeških zmot in pregreh« (Člani komisije 1990: Arhiv Dela).
- »... bomo končno razbrali, za kaj je šlo pri nas v zadnji vojni, za upor proti okupatorju ali državljansko vojno ali oboje, kdo je bil lovec in kdo divjad, kdo ubijalec in kdo žrtev« (Velikonja 1990: Arhiv Dela).
- »Mrtvim in živim žrtvam insceniranih stalinističnih procesov v Sloveniji po vojni se opravičujem in jim izrekam globoko spoštovanje.« (Tomše, 1991: Arhiv Dela).
- »Zločin je zločin, ne more pa biti predmet manipulacije in političnega pritiska. Dejstvo je, da je večji del bivše politične emigracije z dolgotrajnim izgnanstvom že odslužil nikoli izrečeno kazen, po drugi strani pa udeleženci povojnih zločinov še naprej uživajo privilegije zmagovalcev« (Kikelj 1991: Arhiv Dela).
- »... ljudje kakršni so Ribičič, Maček, Dolanc, Šentjurčeva« /.../ so povzročili večjo škodo in več žrtev med slovenskim narodom »kot dva okupatorja, nacizem in fašizem skupaj« (Levstik 1992: Arhiv Dela).
- »Niso bile namreč samo žrtve ljudje, ljudje so bili tudi ubijalci. In tudi mi smo ljudje. Nazadnje je tako, da je, potem ko smo o Rogu vse povedali, v nas tudi sočutje in usmiljenje, na poseben način za ubitega in na poseben način za ubijalca« (Stanovnik 1991: 8).
- »... smo se lansko leto prvič javno spomnili vseh žrtev stalinizma in žrtev naših zmot, vseh nekrivih in krivih, ki počivajo v nezaznamovanih grobovih in grobiščih po slovenski zemlji in drugod /.../« (Klep 1989a: 12).
- »... komunistični zločini (ropi, požigi, umori) niso zločini, ampak herojska dejanja, češ žrtve morajo biti« (Glušič 1995: Arhiv Dela).

- »Zločinci namreč niso prišli z Marsa, so med nami, borčevska organizacija pa jih ščiti. Združeni ob Lipi sprave jih ne obsojamo, obsojamo pa zločine,« Stanislav Klep, bivši partizan v intervjuju za Slovenca (Markeš 1993: 24, 25).

O zločinskem elementu in pojmu žrtve vidimo, piše predvsem Delo, polna očitajočih besed so pisma bralcev. Avtorji vsi po vrsti obsojajo povojne zločine, hkrati pa poudarjajo, da niso bili le domobranci žrtve, tudi partizani, ki so bili te zločine primorani izvajati, so bili žrtve. Po drugi strani je bilo prisotno tudi mnenje, da žrtve v vojni morajo biti.

6.6 KOLABORACIJA, KVIZLINŠTVO, IZDAJALSTVO

- Lord Aldington (angleški brigadir Low, ki je operativno izvedel ukaz o izročitvi domobrancev jugoslovanski vojski) je po zapisanih besedah v Delovem članku na londonskem procesu povsem nedvoumno priznal, da je svojim rojakom ukazal izvesti prisilno repatriacijo približno 70 000 ljudi, ki so se na Koroškem koncem druge svetovne vojne predali Britancem. Svoje stališče do kolaborantov je izrazil z besedami: »Do ljudi, ki so se borili na strani Nemcev in ki so v zadnjih mesecih vojne še podaljševali naše trpljenje, res nismo čutili posebne naklonjenosti« (Kozmos 1990: Arhiv Dela).
- »Kdor sprejme orožje iz rok zavojevalca ali sovražnika domovine, je izdajalec že vse od antike dalje, domobranci pa so bili poleg tega še fašisti slovenskega rodu, nič drugačni od hrvaških ustašev in srbskih ljotićevcev. S takimi narodnimi izvržki se navadno obračuna že v teku vojnih operacij ...« (Strle 1990c: Arhiv Dela).
- »Z ideološko ihto Žajdela tolče po borcih za svobodo tudi drugod, z ničemer pa ne omenja izdajalskega početja belogardistov in domobrancev in jih ne obsoja. Nikjer ne omenja žrtve tega izdajstva na strani okupatorja. Ponosen sem na narodnoosvobodilni boj, še zlasti, ker se nisem omadeževal z izdajalsko krvjo!« (Kebe 1989: 5)
- »Kdo se je podal v izdajo okupatorju že prvi mesec okupacije? Kaj se ni šlo tedanje izdajalsko vodstvo takoj poklonit v Rim enemu največjih fašističnih krvnikov Mussoliniju? Kaj ne poznate zgodovine?« (Pirc 1995: Arhiv Dela).
- »Vsak človek mora z oblastjo do neke mere sodelovati in od njega se ne more zahtevati, da se samouniči. Kolaboracija ni »smrtni greh«, res pa je, da ni častno dejanje,« Stanislav Klep, bivši partizan v intervjuju za Slovenca (Markeš 1993: 24, 25).

Kot pričakovano pisci v vseh treh medijih obsojajo kolaboracijo, sodelovanje z okupatorjem in prisego domobrancev Hitlerju, v zadnjem zaznamku pa vseeno zasledimo mnenje bivšega partizana, ki kolaboraciji ne pripisuje grešne teže, objavljeno seveda v Slovencu.

6.7 GENOCID, ETNIČNO ČIŠČENJE, IZVENSODNI POBOJI, POKOPI

- /.../ da obračuna z vsemi idejnimi nasprotniki tako, da jih **brutalno likvidira** /.../ (Glušič 1995: Arhiv Dela).
- »V 16. poglavju KZ SFRJ so v čl. 141–156 navedena kazniva dejanja zoper človečnost in mednarodno pravo. Sem sodi med drugim **genocid, vojno hudodelstvo** zoper civilno prebivalstvo, zoper ranjence, bolnike, vojne ujetnike; organiziranje skupine in **vzpodbujanje h genocidu in vojnim hudodelstvom; protipravno ubijanje in povzročanje ran sovražniku, surovo ravnanje** z ranjenci, bolniki in vojnimi ujetniki idr.« (Dolenc 1990: Arhiv Dela).
- »O odgovornosti jugoslovanskih oblasti **za pokol več tisoč vojnih ujetnikov**, ki so bili proti svoji volji vrnjeni iz Vetrinja, sedaj ne bom razpravljal« (Klep 1990: Arhiv Dela).
- »Pač pa bi izraze, ki jih v svojem prispevku kar naprej uporablja g. Klep, kot so »poboj«, »pokol« in »pobijanje«, ko obtožuje vojsko, v kateri je bil tedaj četni politični komisar, prav lahko uporabili pri nekem drugem primeru, pravzaprav zločinu, ki so ga storili prav tisti, za katere se g. Klep s tako strastjo zavzema.« Avtor v nadaljevanju navaja, kako so pokol borcev Bračičeve brigade 11. maja organizirali slovenski domobranci oziroma, da so ta »nepotrebni vojni zločin« tri dni po razglasitvi brezpogojne kapitulacije »izvedli esesovski oddelki in bataljoni slovenskega domobranstva pač na podlagi svojega zločinskega prepričanja, da se lahko partizane nekaznovano pobija tudi neoborožene ali težko ranjene« (Grgič1990: Arhiv Dela).
- »Velikonja dolži smrtne sovražnike partizane, da so pripravljali za domobrance holokavst (torej spravno daritev ali žrtev, sežgano na ognju). Res zelo poetična prispodoba za povsem banalno opravilo, ki ga ustrezneje označujemo s pojmom eksekucija, če se nam že beseda poboj upira« (Strle 1990a: Arhiv Dela).
- »In doživeli so holokavst. Kar so storili partizani, res niso zlonamerne marnje, pač pa neizbrisen, nerazumen in nerazumljiv zločin. Zdaj je že malo spravljen« (Tršinar 1990: Arhiv Dela).
- **»zloglasna tovarna smrti – Teharje«** (Casar 1991: 4).

- »To je bilo tako imenovano »čiščenje«, saj je takrat veljalo, da mrtvi ne govorijo, mrtvi niso nevarni. Zato je veljala le ena metoda večnega molka, reklo se ji je likvidacija« (Casar 1991: 4).
- »... kdor ni predal orožja, je ostal zunaj zakona in ga je bilo treba **fizično uničiti**. /.../ »To ni opravičevanje **izvensodnih usmrtitev**, ki nimajo opravičila,« je dejal Ribičič in je bilo zapisano v Delu ...« (Vasle 1992a: Arhiv Dela).
- »In prav nas, predvojne skojevce, izkoriščajo za to umazano, rabeljsko početje!« (Zavadlav 1992: Arhiv Dela)
- Bivši domobranec Vinko Levstik takole zapiše v enem od svojih pisem širni slovenski javnosti: »To naše delovanje (kolaboracija, op. B.B.) pa nikakor ni bil zadosten razlog za tako **brutalno ravnanje** Ozne leta 1945« (Levstik 1992: Arhiv Dela).
- »Kočevski Rog ni justifikacija ali pa likvidacija političnih nasprotnikov, temveč **nečloveški obračun onemoglega besa in sla po maščevanju nad mladimi drugače mislečimi Slovenci**. /.../ pri tem pa je že leta 1945 vsak dolenjski kmet vedel, da se je v Kočevskem Rogu zgodilo nekaj nezaslišanega« (Nose 1992: Arhiv Dela).
- Po mnenju Jožeta Pučnika je bil to »civilizacijski škandal« (Vasle 1993b: Arhiv Dela).
- »Jugoslavija je bila med drugo svetovno vojno članica protihitlerjevske zveze in vse države te zveze so brez sojenja pobile svoje kolaboracioniste. Zdaj o tem molčijo, ker nočejo obujati gnusa in sramote, da je bilo med drugo svetovno vojno toliko izdajalcev« (Krošel 1994: Arhiv Dela).
- »... so zmago revolucije proslavili z velikim pokolom« (Žajdela 1990c: 10).
- Zanimivo uporabo jezika pa zasledimo pri bralcu, ki poboje opisuje takole: »/.../ nad vsemi morišči v Sloveniji se trga mrtvaški prt. Iz tisoč grobov brsti resnica. Predrla je vso nakopičeno umazanijo laži in krivih obdolžitev – v domovini diha nova slovenska pomlad ... /.../ Z odejo pozabe bi radi (komunisti, op. B.B.) pokrili vso slovensko tragedijo. /.../ DOMOBRANCI – JUNAKI – MUČENCI! Živi, zmagujoči smo bili prodani, prevarani in pobiti – MRTVI ZMAGUJETE!« (Korošec 1990: 14)
- »V Rogu je bil leta 1945 pokošen, pohojen in potlačen prelepi pisani travnik slovenske mladosti, tam je bil takrat uničen ponos, ubito upanje in strta sreča. Kakšna rana je bila zasekana v korenine narodovega telesa!« (Žajdela 1992c: 3)
- »Ubijala je ideologija boljševizma. Svoje nasprotnike, protikomuniste, da bi si zagotovila popolno in večno oblast. Plemenito idejo narodnoosvobodilnega boja je sprevrgla v pošastno nečlovečnost. Čez 100 množičnih grobišč in nešteti posamezni grobovi so neme priče slovenskega holokavsta« (Žajdela 1993d: 4).

- »Ne, povojne množične poboje – največji zločin v zgodovini slovenskega naroda (če pustimo medvojno revolucijo ob strani) – so izvedli »Marsovci«. Partizani s tem nimajo nič, kot tudi s komunizmom niso imeli ...« (Žajdela 1995: 4).

Iz primerov razberemo bogato raznolikost imen oziroma načinov poimenovanja povojnih pobojev. Zastopani so vsi trije mediji, po avtorski plati prednjačita Ivo Žajdela s Slovenca in Demokracije in Vinko Vasle z Dela.

6.8 REVANŠIZEM

- »Sem proti revanšizmu. Sedaj, po tolikih letih, je potrebno na stvari gledati zgodovinsko,« Grof Tolstoy v pogovoru za Demokracijo (Reberc 1990: 11).
- »V partizanskih rokah je domobrance čakala samo smrt. Vsem je bilo to jasno« (Tršinar 1990: Arhiv Dela).
- Februarja 1991 lahko zasledimo: »Človek naše dobe bi vendarle smel upati, da ste (domobranci, op. B.B.) že končno umirjeni od sovraštva in revanšizma, saj komunizma ni več« (Tomše 1991: Arhiv Dela).
- J. Vidic v Nedeljskem dnevniku 14.5.1995 podrobno opiše primere domobranskih pobojev civilistov, med njimi tudi žensk in otrok ter sklene: »Domobranci so leta 1945 v svojih časopisih objavili, da ubiti komunista ni greh in da bodo pobili vse tolovaje. S toliko pobijanja so si sami utrli pot do svoje večnosti; čeprav maščevanje ni bil bistveni činitelj povojnih pobojev« (Tomc 1995: 201).
- »Moj oče naj bi svojega usmrtitelja namreč rotil, »ne maščuj se nad mojimi otroki«. Veste, kaj me pri tem najbolj jezi? Da so ga ubile šleve« (Marinčič 1992: Arhiv Dela).
- »Želimo poudariti, da zavzemanje za moralno in materialno odpravo krivic še ni noben revanšizem. – Ne gre za maščevalnost, nismo za nikakršna vnovična linčanja ali ponovni izbruh maščevalnega besa /.../« (Vilčnik 1989: 10).
- »...vladajoča stranka čuti sama pri sebi dovolj razlogov, da se lahko revanšizma zares boji. Njeno petinštiridesetletno izključno vladavino bremeni krivda za množične pomore ob koncu vojne in za justične umore v prvem povojnem času /.../« (Blažič 1990: 3).

V naštetih primerih avtorji najprej obsojajo revanšizem kot tak, katerega posledica so bili povojni poboji, nato pa je čutiti tudi nekakšno napoved vnovičnega revanšizma zaradi

revanšizma – kot obliko maščevanja povojnih pobojev. O revanšizmu večinsko pišeta časnika Delo in Demokracija.

6.9 NARODNO-OSVOBODILNI BOJ, REVOLUCIJA IN DRŽAVLJANSKA VOJNA

- Po mnenju Jožeta Snoja (književnika, op. B.B.) je slovenski narod med redkimi, ki so doživeli pravo boljševiško revolucijo. »Klali smo se med seboj, pri tem je bil sovražnik drugotnega pomena. Zaradi tega in pa, ker je boljševiška taktika naredila ideološke nasprotnike, je pol naroda kolaboriralo z okupatorjem« (H. D. 1990: Arhiv Dela).
- »... da bi imena zločincev ostala trajno zapisana kot del obsodbe v pesnikovem sporočilu, ki je vsezavezujoč: »Slovenec že mori Slovenca, brata – kako strašna slepota je človeka!« Razkritje naj bi bilo spomin in opomin bodočim generacijam Slovencev, da zgodovine in bodočnosti ni mogoče ustvarjati na truplih izničenih sonarodnjakov« (Dolenc 1990: Arhiv Dela).
- »...bomo končno razbrali, za kaj je šlo pri nas v zadnji vojni, za upor proti okupatorju ali državljansko vojno ali oboje, kdo je bil lovec in kdo divjad, kdo ubijalec in kdo žrtev« (Velikonja 1990: Arhiv Dela).
- »Danes je vsakomur, ki je zvedel resnico o partizanstvu na Slovenskem, jasno, da je bil (narodno) osvobodilni boj samo krinka, maska, pod katero je lahko KPS z najhujšim terorjem, ki ga lahko primerjamo edino s terorjem v nemških ali v sovjetskih koncentracijskih (kazenskih) taboriščih, vladala na tistem slovenskem ozemlju /.../« (Simončič 1991: 16, 17).
- Bralec v svojem pismu med drugim zapiše, da o resničnosti državljanske vojne priča Titova izjava v zagrebškem Vjesniku 24.5.1972, ko pravi: »Nekaj podobnega je bilo v zasedeni Sloveniji. To je bila državljanska vojna. Toda med vojno o tem nismo hoteli govoriti, ker to ne bi bilo v našem interesu« (Likar 1994: Arhiv Dela).
- »... se bomo na ljubljanskih Žalah ob Lipi sprave spomnili številnih Slovencev, ki jih je Partija v boju za svojo oblast med NOV pobila zato, ker so nasprotovali njeni boljševistični revoluciji, ki jo je vsilila gibanju OF, in tistih partizanov, ki jih je pobila protikomunistična stran v razplamtelem medsebojnem terorju« (Klep in Blažič 1990: 2).
- »NOB je veliko dejanje, vendar k temu pojmu štejem tudi skupine, ki niso bile v NOV in OF. To je veliko dejanje slovenskega naroda in hkrati tudi nesreča zaradi

partijskega cilja, ki je v absolutni oblasti. V tem ni nič narodnoosvobodilnega,« Stanislav Klep, bivši partizan v intervjuju za Slovenca (Markeš 1993: 24, 25).

V 90. letih 20. stoletja prevladujejo zapisi, v katerih se sicer priznava vlogo in pomen narodnoosvobodilnega boja partizanov, vendar se hkrati močno in na glas poudarja, kaj je temu sledilo, v kaj se je to sprevrglo – v boljševistično revolucijo, ki je imela za posledico državljansko vojno. Glede na podane primere prevladuje časnik Delo, tematsko gledano pa o zgoraj omenjeni problematiki pišejo vsi trije mediji.

6.10 ZMAGOVALEC IN PORAŽENEC

- »...zmagovalci svojih nasprotnikov niso le fizično pokopali, ampak so jim vzeli tudi pravico do groba. /.../ Domobranci so se po petdesetih letih vrnili kot zmagovalci, zadnja leta so to jasno in končno tudi javno pokazala« (Žajdela 1993c: 4).
- »V bojih smo bili vsi prepričani, da smo na pravi strani, sčasoma pa smo spoznali, da med nami ni resničnih zmagovalcev« (Klep 1993: 22).
- »... kako je mogoče, da so zmagovalci po končani vojni pobili deset, dvanajst ali celo petnajst tisoč poražencev. Brez sodbe, naskrivaj ...« (Sajovic 1993: 22).
- »...vsak zmagovalec (si mora, op. B.B.) izbojevati dve zmagi – zmago z orožjem in zmago nad samim seboj. Resnični zmagovalec v vojnem spopadu je torej tisti, ki ni samo bolje oborožen, večje vojne sreče, bolj spreten ali tisti, ki ima močnejše zaveznike, ampak tisti, ki ob tem tudi ve, da noben cilj ne opravičuje vseh sredstev, in tako tudi ravna. Vsem drugim se vojaška zmaga prelevi v moralni poraz« (Požarnik 1995: 29).

Zanimivo je, da so zgornji primeri vsi iz časnika Slovenec, tudi vsi so različnih avtorjev. Sklepamo lahko, da je ta medij dajal večji poudarek pomenu zmage in poraza oziroma poveličeval domobrance v smislu zmagovalcev. Tovrstnih zapisov v Delu in Demokraciji ni zaslediti.

7. VPLIV NA JAVNO MNENJE

7.1 SLOVENSKO JAVNO MNENJE V RELACIJI DO POLPRETEKLE ZGODOVINE PO OSAMOSVOJITVI SLOVENIJE

Na temo povojnih pobojev ali odnosa Slovencev do polpretekle zgodovine pred osamosvojitvijo Slovenije ne zasledimo nobenih raziskav javnega mnenja, kar je logično glede na totalitarnost, enostrankarstvo in zaprtost komunističnega sistema, kateremu ni bilo v interesu pogrevati in odkrivati pretekle zgodovine.

V raziskavi Slovenskega javnega mnenja (SJM), ki jo izvaja Center za raziskavo javnega mnenja pa leta 1992 prvič zasledimo tudi vprašanja v korelaciji s povojnimi poboji in temu podobna. Med drugim izvemo, da ima do procesa popravljanja povojnih krivic zelo pozitiven odnos 11,2 odstotkov anketiranih, pozitivnega 33,3, nevtralen odnos 25,6, za negativen odnos do tega se je opredelilo 13,1 in za zelo negativnega 4 odstotke vprašanih. Takih brez mnenja pa je bilo 12,8 odstotkov vprašanih (Internet 1).

Tega leta je bila izvedena tudi prva anketa, ki opredeljuje odnos Slovencev do partizanov in domobrancev. Da so partizani bili pravičen boj zoper okupatorja, domobranci pa so nedopustno sodelovali z okupatorjem meni 33,3 odstotkov, da so se partizani borili za komunistično revolucijo, ki so se ji domobranci upravičeno uprli, je mnenja 10 odstotkov vprašanih. Domobranci so se upravičeno uprli revoluciji NOB-a, ne bi pa smeli sodelovati z okupatorjem, meni 18,1 odstotkov anketirancev. 7,2 odstotkov jih je navedlo kak drug opis, 31,3 odstotkov Slovencev pa o tem takrat ni imelo svojega mnenja (Internet 1).

Leta 1993 so bili Slovenci za SJM povprašani tudi po odobravanju gradnje in odkrivanja spominskih plošč padlim in pobitim domobrancem in drugim partizanskim žrtvam na pokopališčih ter cerkvenih zidovih. 53,5 odstotkov jih je menilo, da imajo padli in pobiti pravico do spomina, 18,4 odstotkov da ni prav, da dobe javna obeležja, 28,1 odstotkov pa se jih ni moglo opredeliti (Internet 1).

Iz SJM za leto 1994 pa lahko izvemo, kako so se Slovenci opredelili do apela predsednika republike, ki je predlagal, da naj bi leto 1995 (50 let po koncu druge svetovne vojne) bilo leto narodne sprave med Slovenci in bi v Ljubljani postavili spomenik, posvečen vsem žrtvam

vojne, ne glede na to, na kateri strani so padle. V celoti je sprejemalo tak predlog 25,3 odstotkov vprašanih, z »v glavnem sprejemam« se je opredelilo 36,1, z »v glavnem odklanjam« 10,5, močno je predlog odklanjalo 9,4 odstotkov anketiranih, neopredeljenih pa je bilo 18,7 odstotkov vprašanih (Internet 1).

Šele leto 1995 se je izkazalo za zrelo in v javnomnenjskih raziskavah so se odločili postaviti tudi direktna vprašanja v zvezi s povojnimi dogodki. Vprašanje se je glasilo: *»Leta 1945 so jugoslovanske in slovenske komunistične oblasti v Rogu in drugod skrivoma pobile tisoče domobrancev in drugih beguncev, ki so jih iz Avstrije v Slovenijo vrnili Angleži. Izberite odgovor, ki najbolje izraža vaš pogled ne te poboje! Kako bi torej vi označili te dogodke ...«*

In Slovenci so se opredeli kot sledi:

1 – kot strahoten zločin 48 %,
2 – kot veliko politično napako 19,5 %,
3 – kot razumljivo dejanje maščevanja 6,6 %,
4 – kot tragično, a neizogibno posledico državljanske vojne 11,5 %,
5 – kot kazen za izdajo lastnega naroda 8 %,
9 – ne vem 6,5 % (Internet 1).

Postavljeno jim je bilo tudi vprašanje, kako bi po njihovem mnenju partizani – zmagovalci morali leta 1945 ravnati z nasprotniki narodno-osvobodilnega gibanja?

1 – vse bi morali postaviti pred sodišče 34,4 %,
2 – morali bi dopustiti, da mirno odidejo v tujino oz. da tam ostanejo 6,5 %,
3 – pred sodišče bi morali postaviti samo voditelje 37,3 %,
4 – odpustiti bi jim morali, proglasiti splošno amnestijo 5,7 %,
5 – pustiti bi jih morali pri miru, ker niso ničesar zakrivili 2,5 %,
6 – drugače kot so, po vojni niso mogli ravnati 4,4 %,
7 – ravnali so popolnoma prav 0,7 %,
9 – ne vem 8,6 % (Internet 1).

Za preveritev poznavanja povojnih dogodkov med Slovenci, je sledilo še vprašanje, ali je po njihovem mnenju do pobojev kolaborantov po drugi svetovni vojni prišlo samo na Slovenskem oziroma v Jugoslaviji, za kar se je odločilo 6,3 odstotkov, za odgovor, da je do pobojev prihajalo tudi drugod po Evropi se je opredelilo 78,6 odstotkov vprašanih, z »ne vem« pa jih je odgovorilo 15,1 odstotkov. Rezultati povedo, da so bili prebivalci Slovenije torej seznanjeni s povojno zgodovino preostalih evropskih držav (Internet 1).

Tudi leta 1998 so bili Slovenci povprašani po svojem vrednotenju in razumevanju povojnih pobojev. Njihov takratni pogled na dogodke po vojni odražajo naslednji odgovori:

Tabela: 7.1.1: Primerjalna tabela javnega mnenja (vrednotenje in razumevanje povojnih pobojev leta 1998 in leta 1995).

št. odg.	**ODGOVORI**	**leto 1998**	**leto 1995**
1	kot strahoten zločin	43,1 %	48 %
2	kot veliko politično napako	21,0 %	19,5 %
3	kot razumljivo dejanje maščevanja	6,1 %	6,6 %
4	kot tragično, a neizogibno posledico državljanske vojne	10,6 %	11,5 %
5	kot kazen za izdajo lastnega naroda	7,0 %	8 %
9	ne vem	12,2 %	6,5 %

Vir: Internet 1.

Tu gre za zanimivo primerjavo med letoma 1995 in 1998, rezultati so si sicer dokaj podobni in vmes so res da pretekla samo tri leta, a je predvsem zanimiv zadnji odgovor »ne vem«, ki še najbolj odstopa in nakazuje na to, da Slovenci leta 1995 s temo o povojnih pobojih še niso bili povsem seznanjeni, leta 1998 pa je odstotek vprašanih, ki se do vprašanja niso znali opredeliti, skoraj dvakrat večji. To nam pove, da sta se neznanje, nevednost ali zmedenost o teh dogodkih povečala oziroma širila, vendar razloga za to ne moremo iskati v prisotnosti omenjene teme v medijih – saj se je ta povečevala (Internet 1).

7.2 PRIMERJAVA IN ANALIZA JAVNEGA MNENJA V RELACIJI DO POLPRETEKLE ZGODOVINE

Iz navedenih in opisanih anketnih vprašanj, ki se posredno ali neposredno nanašajo na problematiko povojnih pobojev bi lahko zaključili naslednje: Od leta 1992, ko se začno prvič v javnosti pojavljati raziskave na to temo, pa do konca 90. let 20. stoletja je razvoj dojemanja pomena povojnih pobojev državljanov velik in očiten. Leta 1992 se kar 31,3 odstotkov vprašanih ni znalo opredeliti svojega odnosa do partizanov oziroma domobrancev. Z letom 1994 se zadeve pomikajo v pozitivni smeri tudi na področju sprave, ko takratni predsednik republike predlaga postavitev spomenika, ki bi bil posvečen vsem žrtvam, ne glede na opredelitev. 61,4 odstotkov vprašanih je predlog sprejemalo. Leta 1995 pa SJM odraža

nekakšno zrelost te teme v javnosti, ko 48 odstotkov državljanov povojne poboje označi za strahoten zločin (Internet 1).

Skozi te raziskave v 90. letih je eno redkih vprašanj, ki se konstantno pojavlja, nanaša pa na odnos do razmer v komunistični Jugoslaviji, sledeče: *Obstajajo različna mnenja o razmerah v Sloveniji od leta 1945 do volitev leta 1990. Navajamo jih nekaj, vi pa povejte, katero je vam osebno najbližje:*

Tabela: 7.2.1: Primerjalna tabela javnega mnenja glede na zgornje vprašanje (od leta 1992 do leta 1998).

Naštete možnosti v SJM:	**1992**	**1993**	**1994**	**1995**	**1998**
To obdobje označuje čas strahu in zatiranje posameznika in naroda.	5,9	6,1	6,8	4,6	3,9
Bilo je marsikaj dobrega, pa tudi marsikaj slabega.	70,2	67,1	65,5	67,5	66,9
To je bil čas napredka in dobrega življenja.	14,5	16,5	16,8	24,8	22,9
Drugo.	1,7	1,7	1,9	0,9	1,8
Ne vem.	7,4	8,5	9,0	2,2	4,5

Vir: Internet 1.

Primerjava pokaže, kako se je mnenje Slovencev spreminjalo v obe smeri. Sprva, na začetku 90. let jih največja večina (70,2 odstotkov) meni, da je omenjeno obdobje prineslo marsikaj dobrega, pa tudi marsikaj slabega. Preko let se ta odstotek samo malenkostno zniža. 14,5 odstotkov jih je bilo mnenja, da sta čas komunistične Jugoslavije zaznamovala predvsem napredek in dobro življenje. Zanimivo, kako se odstotek pri tem odgovoru vztrajno dviguje, kljub temu, da takrat Slovenci živijo v demokraciji in se navajajo na kapitalizem, ali pa prav zaradi tega čutijo nostalgijo po starih časih. To, da je šlo za obdobje strahu in zatiranja, meni le malo ljudi. Iz tega lahko sklepamo, da so v 90. letih Slovenci le malo vedeli o dejanskem sistemu na oblasti v preteklosti ali pa si svojega resničnega mnenja še vedno niso upali izraziti, je pa še tretja možnost, da odkritjem in novim resnicam o pretekolsti niso želeli verjeti oziroma so jih zavračali. Seveda obstajajo še druge možne razlage in interpretacije, možno je, da so ljudje odgovarjali na tovrsten način, ker se v problematiko povojnih pobojev niti niso poglabljali.

8. ZAKLJUČKI IN UGOTOVITVE

Zgodovino pogosto pišejo zmagovalci. In nove generacije jo vedno znova (re)interpretirajo po svoje, tako preteklost živi v nas kot del naše kulturne prtljage. »Novi pogledi na zgodovino postajajo še posebno pomembni v prehodnih obdobjih, ko skušamo redefinirati to, kar smo, tudi glede na to, kaj smo bili.« V 90. letih oziroma začetku demokratične Slovenije je sestavni del tega procesa tudi spreminjajoči se pogled na dogodke druge svetovne vojne in tistih zaradi nje. V tem času smo Slovenci čas te vojne in dogajanja po njej nedvomno doživljali kot problem, ki ga je treba razrešiti (Tomc 1995: 207). Pa smo ga?

Namen naloge je bil dati tudi poudarek temu, kako je v Sloveniji in Jugoslaviji množična pobijanja brez sojenj in dokazovanj krivde zapovedala prav nova komunistična oblast, brez da bi se posvetovala z zavezniškimi koalicijskimi partnerji, s katerimi je bila v času takoj po vojni zavoljo prepotrebne podpore, povezana in mednarodno zavezana (Vodopivec 2005: 98). In ta ista oblast je potem številne krivice, zločine in nujne »spodrsljaje« držala v molku, temi in strahu pred svetlobo in resnico. V 90. letih 20. stoletja je bil že čas, da smo spregledali, to pa je bilo toliko bolj mogoče in učinkovito s pojavom demokratizacije tako družbe kot medijskega prostora.

Glede na tezo oziroma raziskovalno vprašanje diplomskega dela sem se predvsem spraševala, ali so v času 90. let še obstajale tabu teme, ali so bili povojni poboji – kljub novemu sistemu, demokraciji – tabu tema? Zanimalo me je tudi vedenje novinarjev oziroma poročevalcev na to temo, točneje, ali gre za način poročanja, ki gre z roko v roki s prevladujočo ideologijo tistega, ki je na oblasti; kako in kje se to kaže? Ugotovitve so sledeče; tema se obravnava v večini takratnih tiskanih medijev, tako desno kot levo politično orientiranih, je pa nedvomno to, da se v desnih (Slovenec) pojavlja več resnih prispevkov in naklonjenosti do domobrancev, torej obsojanja povojnih pobojev, v levih medijih pa več pisem bralcev, ki pojav obsojajo in posledično »partizanskih« replik. Leva uredništva (Delo) tematiki niso preveč naklonjena in jo le površno obravnavajo, po dolžnosti pa zato objavljajo večje število pisem bralcev. Kot avtor izstopa predvsem goreč Ivo Žajdela, ki je na temo redno in vneto pisal tako za Demokracijo kot Slovenca. Nedvomno je bilo pisanje na temo povojnih pobojev ideološko pogojeno z usmeritvijo določenega, posameznega tiskanega medija.

Kot sem predvidevala v svoji tezi na začetku dela, je tabu tematike o povojnih pobojih padel v 90. letih oziroma že prej (Edvard Kocbek, intervju iz leta 1975), s Spomenko Hribar in njenim delom Krivda in greh v letu 1987. Politične spremembe pa so v kasnejšem času omogočile tiskanje in izražanje raznovrstnih stališč, mnenj in dokumentov. S tem je bila javnosti približana tudi tema o povojnih pobojih, kar je posredno vplivalo na njeno mnenje. Iz javnomnenjskih raziskav (točke odnosa Slovencev do polpretekle zgodovine) sem tako razbrala, da je imel ta vpliv tudi svoje posledice. Z dostopom do zamolčanih informacij s časa povojnih dogodkov, so tudi ljudje začeli spreminjati svoja stališča in spoznavati temno plat prejšnje komunistične oblasti. Povojni poboji niso bili več tabu tema, državljani Slovenije se z novo državo in ureditvijo (demokracija) niso več bali posledic javnega izražanja in kritiziranja, in tako so prišle na dan številne nove »resnice«.

Zanimivo je, da se je šele leto 1995 v javnomnenjskih raziskavah izkazalo za zrelo, saj so se šele takrat odločili postaviti tudi direktna vprašanja v zvezi s povojnimi poboji. Odgovori na vprašanje o vrednotenju pobojev so bili sledeči:

1 – kot strahoten zločin 48 %,
2 – kot veliko politično napako 19,5 %,
3 – kot razumljivo dejanje maščevanja 6,6 %,
4 – kot tragično, a neizogibno posledico državljanske vojne 11,5 %,
5 – kot kazen za izdajo lastnega naroda 8 %,
9 – ne vem 6,5 % (Internet 1).

Državljanom je bilo postavljeno tudi vprašanje, kako bi po njihovem mnenju partizani – zmagovalci morali leta 1945 ravnati z nasprotniki narodno-osvobodilnega gibanja? Za sodišče za vse se je odločilo 34,4 odstotkov, za obravnavo voditeljev pred sodiščem 37,3 odstotkov vprašanih. Iz omenjenega lahko ponovno razberemo, da ljudstvo ni odobravalo povojnega ravnanja z domobranci kot poraženci, kolaboranti oziroma izdajalci (Internet 1).

Po pregledu približno 800 člankov slovenskih tiskanih medijev na temo povojnih pobojev v 90. letih 20. stoletja lahko ugotovim, da se je nivo poročanja izkazal za nizkega, kakovostno nezadostnega, predvsem pa je šlo za nepopolno oziroma neuravnoteženo obveščanje javnosti. Pogrešala sem predvsem odnos novinarjev do tematike, na način, ki ga opisuje Splichal, ko zapiše, da moč novinarjev ni moč na način kapitala ali države, pač pa je to *komunikacijska moč*. Pogrešala sem to, da bi imeli zavestno razvita lastna mnenja in stališča, ki bi jih ustrezno izrazili ter s tem dosegali tako širše kot ožje občinstvo.

Česar ni v medijih, je tako, kot da se ni zgodilo. Pomembnost medijev za politiko se odraža ravno v tej vlogi njihovega oblikovanja javnega mnenja. V današnjih modernih časih naj bi mediji javnost zgolj usmerjali v oblikovanju mnenja, ji nudili vse potrebne informacije, skratka ji svetovali, a brž ko ne temu ni tako. Množični mediji so postali mehanizem nadzora kolektivne pozornosti. Tako posameznikom v družbi ne preostane drugega kot da medijsko določene teme domnevno javnega zanimanja sprejmejo za svoje, jih berejo in obravnavajo ter si na podlagi tega ustvarjajo svoje lastno mnenje, ki sedaj ne more biti nič drugega kot mnenje ustvarjalcev medijskih tekstov. Zato so ravno mediji tisti, ki vplivajo na izpostavljenost ali zapostavljenost določene teme (Splichal 1999: 7).

Na koncu bi omenila še to, da sem v raziskavi in prebiranju časopisnih prispevkov opazila precejšnjo odsotnost zgodovinarjev v celotni zgodbi o tej občutljivi zgodovinski temi. Zasledimo le nekaj izjav z zaslišanja komisije za povojne poboje in mogoče kakšen intervju. Pri iskanju vzrokov oziroma razlogov za tako stanje, se lahko naslonimo na to, da so zgodovinarji verjetno sledili trendom iz prejšnjega režima, ko obravnavane teme niso smeli javno in na glas obravnavati. Pred osamosvojitvijo Slovenije ni bila tema povojnih pobojev zavita le v medijsko spiralo molka, temveč tudi v zgodovinsko, molk pa je bil predpisan s strani oblasti oziroma države. Z demokratizacijo bi sicer človek pričakoval, da se bo to drastično spremenilo, vendar se to ni moglo tako hitro in v celoti. Moramo se zavedati, da so bili na oblasti pretežno isti ljudje, le z novim predznakom, ki jim ni bilo v interesu odkrivati starih ran in popravljati krivic. Zgodovinarji preprosto niso imeli dostopa do arhivov, dokumentov in podatkov, ki bi jim nudili osnovo za raziskovanje in preverjanje vse bolj oddaljenih dogodkov.

Povojni poboji – občutljiva tematika, ki zahteva ali bolje rečeno si zasluži vse prej kot le nekaj poročil s spominskih komemoracij, političnih intervjujev, objav leposlovja (feljtoni) … Na vse to bi lahko takratne zaposlene v sedmi sili opozorila obširna obravnava tematike v pismih bralcev – kjer so se replike, debate in izmenjave informacij dodobra razvile in zgodile. Od kje drugje naj bi urednik, novinar ali lastnik medija črpal teme, ki si jih bralci želijo, če ne iz pisem bralcev. Takrat so bile te nerealizirane, bralci pa neuslišani v svoji želji po obširnejši obravnavi povojnih pobojev, ki vse slovenske državljane spominjajo na kruto zgodovino, kot krvavi madež v pripovedovanju zgodbe o uspehu, o dvigu slovenskega naroda iz hlapčevstva, iz socializma v svetlo demokracijo.

9. VIRI IN LITERATURA

- Albreht, Matjaž (1996a): V komisiji zbirajo dokaze za poročilo o povojnih pobojih. *Delo,* 9.5.: Arhiv Dela.
- Albreht, Matjaž (1996b): Ubitih naj bi bilo sedem do dvanajst tisoč ljudi. *Delo,* 16.7.: Arhiv Dela.
- Albreht, Matjaž (1996c): Za povojne poboje kriva prejšnja oblast. *Delo,* 25.9.: Arhiv Dela.
- Apih, Milan (1990): Da se razumemo. *Demokracija,* 27.2., str. 2.
- Babič, Andrej (1990): Celovška tragedija – vetrinjska zarota. *Delo,* 4.8.: Arhiv Dela.
- Biščak, Jože (1992): Slovenski vrh je vedel za poboje. *Delo,* 3.12.: Arhiv Dela.
- Blažič, Viktor (1990): Beseda o revanšizmu. *Demokracija,* 24.4., str. 3.
- Blumenwitz, Dieter (2005): *Okupacija in revolucija v Sloveniji (1941–1946). Mednarodnopravna študija.* Celovec: Mohorjeva.
- Borak, Neven in drugi (2005): *Slovenska novejša zgodovina 1848–1992: Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije.* Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Bravničar, Dušan (1994): Izpoved načelnika Ozne. *Slovenec*, 18.6., str. 8.
- Brez avtorja (1990a): Rdeča roka v Kranju. *Demokracija,* 20.2., str. 16.
- Brez avtorja (1990b): Grozilna pisma. *Demokracija,* 10.4., str. 5.
- Brez avtorja (1991a): Ivan Maček–Matija pred preiskovalno komisijo. *Slovenske novice*, 31.5.: Arhiv Dela.
- Brez avtorja (1991b): Krščanski socialisti o primeru Drobnič. *Slovenec,* 23.8., str. 3.
- Brez avtorja (1992a): Enaintrideset občin ustanovilo komisije. *Slovenec,* 24.12., str. 5.
- Brez avtorja (1992b): Ivan Maček se ni odzval vabilom. *Slovenec,* 29.12., str. 4.
- Brez avtorja (1992c): Za izvrševanje svojih nalog komisija potrebuje preiskovalne pristojnosti. *Slovenec,* 30.12., str. 4.
- Casar, Tone (1991): Taborišče Teharje ni nikoli obstajalo. *Slovenec,* 31.12., str. 4.
- Člani komisije (1990): Kje so pokopane žrtve. *Delo,* 7.8.: Arhiv Dela.
- Dežman, Jože (1999): Talci zgodovine. Slovenci in žrtve druge svetovne vojne. V Stane Granda in Barbara Šatej (ur.): *Množične smrti na Slovenskem*, 241–270. Izola: Zveza zgodovinskih društev Slovenije.
- Dimitrić, Milovan (1991): Obljuba molčečnosti še vedno zavezuje priče povojnih pobojev. *Delo,* 5.4.: Arhiv Dela.

- Dolenc, Anton (1990): Narodna umiritev kot pogoj za mirno sožitje. *Delo,* 21.4.: Arhiv Dela.
- *Enciklopedija Slovenije* (1988) 2. zvezek. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- *Enciklopedija Slovenije* (1991) 5. zvezek. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- *Enciklopedija Slovenije* (1987–2002) 16. zvezek. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Ferenc, Mitja (2005): *Prikrito in očem zakrito. Prikrita grobišča 60 let po koncu druge svetovne vojne*. Celje: Muzej novejše zgodovine.
- Gale, Ciril (1992): Začetek serije političnih procesov? *Slovenec,* 6.8., str. 2.
- Glušič, Ivan (1990): Je bila odločitev pravilna? *Delo,* 6.2.: Arhiv Dela.
- Glušič, Ivan (1995): Sprenevedanje. *Delo,* 23.10.: Arhiv Dela.
- Golob, Janvit in drugi (2005): *Žrtve vojne in revolucije*. Ljubljana: Državni svet republike Slovenije.
- Grgič, Silvo (1990): Celovška zarota – vetrinjska tragedija. *Delo,* 16.6.: Arhiv Dela.
- Griesser - Pečar, Tamara (2004): *Razdvojeni narod. Slovenija 1941-1945. Okupacija, kolaboracija, državljanska vojna, revolucija.* Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Guzej, Tine (1991): Kdo se skriva za Mačkom? *Slovenske novice*, 31.5.: Arhiv Dela.
- Guzelj, Igor (1993): Povojno »čiščenje« je odobril Josip Broz. *Delo,* 1.12.: Arhiv Dela.
- H., D. (1990): Osvetlili teharsko grozljivko, del krvave povojne zgodovine. *Delo,* 29.1.: Arhiv Dela.
- Heberle, Janko (1995): Odprto pismo dr. Dimitriju Ruplu. *Slovenec,* 1.2., str. 10, 11.
- Horvat, Marjan (1998): Prepovedi in zaplembe tiskane besede v Sloveniji 1945-1990. V Drago Jančar (ur.): *Temna stran meseca: Kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945–1990*, 126–139. Ljubljana: Nova revija.
- Horvat, Jože in Janez Markeš (1992): Težavna pot do resnice in sprave družbe. *Slovenec,* 30.10., str. 44, 45.
- Hribar, Spomenka (1990a): Nujnost razglasitve konca državljanske vojne. *Demokracija,* 10.4., str. 3.
- Hribar, Spomenka (1990b): Nov začetek. *Demokracija,* 10.7., str. 4.
- Hribar, Spomenka (1990c): *Krivda in greh*. Maribor: ZAT.
- Hrvatin, Bašič Sandra in Marko Milosavljević (2001): *Medijska politika v Sloveniji v devetdesetih: Regulacija, privatizacija, koncentracija in komercializacija medijev.* Ljubljana: Mirovni inštitut.

- Internet 1: Toš, Niko, ur. (1999): *Vrednote v prehodu II. Slovensko javno mnenje 1990–1998.* Ljubljana: Dokumenti SJM, FDV IDV, CJMMK. Dostopno na: http://www.cjm.si/sites/cjm.si/files/File/e-dokumenti/SJM_vrednote_v_prehodu_2.pdf (5. avgust 2006).
- Ivačič, Ivo (1999): Moralno breme teži Slovence. *Večer,* 20.8.: Arhiv Dela.
- Jakopec, Marko (2000): Prerani grobovi čakajo že 55 let. *Delo,* 5.2.: Arhiv Dela.
- Jančar, Drago, ur. (1998): *Temna stran meseca: Kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945–1990*. Ljubljana: Nova revija.
- Juhant, Janez (1992): Sprava na plečih prizadetih. *Slovenec,* 30.10., str. 42.
- Kebe, Tone (1989): Ponosen sem na narodnoosvobodilni boj. *Demokracija,* 21.11., str. 5.
- Kikelj, Tone (1991): Portret tedna: Anton Drobnič. Delo, 16.3.: Arhiv Dela.
- Klep, Stanislav (1989a): Vetrinjskim žrtvam ob Lipi sprave v spomin. *Demokracija,* 21.6., str. 12.
- Klep, Stanislav (1989b): Skupščini SR Slovenije. *Demokracija,* 7.11., str. 10.
- Klep, Stanislav in Viktor Blažič (1990): Spomin in opomin ob Lipi sprave. *Demokracija,* 13.3., str. 2.
- Klep, Stanislav (1990): Celovška zarota – vetrinjska tragedija. *Delo,* 12.5.: Arhiv Dela.
- Klep, Stanislav in Franc Šetar, Stane Vezjak, Zdenko Zavadlav (1991): Predsednik republike, javni tožilec in sprava. *Slovenec,* 12.8., str. 3.
- Klep, Stanislav (1991): Nezadovoljstvo združenih ob Lipi sprave. *Slovenec,* 24.10., str. 3.
- Klep, Stanislav (1993): Spomin na vse padle za narodovo svobodo. *Slovenec,* 19.6., str. 22.
- Klep, Stanislav (1996): Ali je oblast v Barbarin rov leta 1945 pometala več tisoč živih ljudi?. *Slovenec,* 26.2., str. 3.
- Kocjan, Aleš (1996): Predlog zakona o popravi krivic ustrezen. *Slovenec,* 9.5., str. 3.
- Kočevar, Janko (1992): O povojnih pobojih je odločalo vodstvo jugoslovanske armade. *Delo,* 5.9.: Arhiv Dela.
- Korošec, Ivan (1990): Dragi soborci! *Demokracija,* 10.7., str. 14.
- Košak, Alja (1990): Zakaj so Angleži s Koroške vrnili Kozake in Jugoslovane? *Delo,* 20.10.: Arhiv Dela.
- Kozmos, Radovan (1990): Slaba vest in odpuščanje. *Delo,* 20.1.: Arhiv Dela.

- Kramar-Reić, Marija (1992a): O povojnih pobojih je odločalo vodstvo jugoslovanske armade. *Delo,* 8.8.: Arhiv Dela.
- Kramar-Reić, Marija (1992b): O povojnih pobojih je odločalo vodstvo jugoslovanske armade. *Delo,* 29.8.: Arhiv Dela.
- Krošel, Janez (1994): Brezumje borcev NOV. *Delo,* 20.8.: Arhiv Dela.
- Kušlan, Tugomer (1990): Celovška tragedija – vetrinjska zarota. *Delo,* 4.8.: Arhiv Dela.
- L., J.(1996): Kdo so žrtve na celjskem Golovcu. *Slovenec,* 4.9., str. 3.
- Lavrenčič, Drago (1995): Vetrinje 1945. *Slovenec,* 4.3., str.31.
- Levec, Peter (1990): Celovška zarota – vetrinjska tragedija. *Delo,* 18.8.: Arhiv Dela.
- Levstik, Vinko (1991): Portret tedna: Anton Drobnič. *Delo,* 16.2.: Arhiv Dela.
- Levstik, Vinko (1992): O povojnih pobojih je odločalo vodstvo jugoslovanske armade. *Delo,* 18.7.: Arhiv Dela.
- Likar, Ivan (1994): Razkopavanje preteklosti in sedanjosti. *Delo,* 7.4.: Arhiv Dela.
- M., U. (1996): Umaknjen poziv za obsodbo komunizma. *Slovenec,* 9.10., str. 3.
- Marinčič, R. Vesna (1992): O povojnih pobojih je odločalo vodstvo jugoslovanske armade. *Delo,* 4.7.: Arhiv Dela.
- Markeš, Janez (1993): Brez sprave smo podobni Kampučiji. *Slovenec,* 13.3., str. 24, 25.
- Markovič, Tanja (1998): *Vojno poročevalstvo*. Diplomsko delo, Ljubljana: FDV.
- Matos, Urša (1994): Žrtve komunizma odrinjene na obrobje. *Slovenec,* 14.3., str. 2.
- Matos, Urša (1995): Pri popravi krivic preveč pravični. *Slovenec,* 15.2., str. 3.
- Mlakar, Boris (2003): *Slovensko domobranstvo 1943–1945: ustanovitev, organizacija, idejno ozadje*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Mlakar, Boris (1996): Epuracija in povojne žrtve v zahodni Evropi. *Prispevki za novejšo zgodovino* XXXVI (1–2), 201–216.
- Nežmah, Bernard (1998): Esej o zgodovini svobode izražanja v množičnih medijih v osemdesetih. V Drago Jančar (ur.): *Temna stran meseca: Kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945–1990*, 365–374. Ljubljana: Nova revija.
- Nose, France (1992): O povojnih pobojih je odločalo vodstvo jugoslovanske armade. *Delo,* 18.7.: Arhiv Dela.
- O., M. (1992): Pričevanja o naših taboriščih. *Delo,* 27.5.: Arhiv Dela.
- Pahor, Boris in Rebula, Alojz (1975): *Edvard Kocbek – pričevalec našega časa*. Trst: Zaliv.

- Pahor, Božidar (1990): Kazen za grofa, ki ni Miki miška. *Delo,* 20.1.: Arhiv Dela.
- Pahor, Božidar in Alja Košak (1990): Lord se ne čuti krivega. *Sobotna priloga Dela,* 27.1.: Arhiv Dela.
- Piano, Brane (1999): Opravičilo na Teharjah. *Delo,* 4.10.: Arhiv Dela.
- Pirc, Mirko (1995): Sprenevedanje. *Delo,* 2.11.: Arhiv Dela.
- Potrč, Ivan (1995): Komu zvoni. *Delo,* 25.11.: Arhiv Dela.
- Požar, Tinče (1990): Kaj še čakamo? *Delo,* 4.8.: Arhiv Dela.
- Požarnik, Hubert (1995): Vojaška zmaga in zmaga nad seboj. *Slovenec,* 11.3, str. 29.
- Prijatelj, Slavka (1992): Še pomnite, tovariši ... *Delo,* 30.12.: Arhiv Dela.
- Prunk, Janko (2002): *Kratka zgodovina Slovenije*. Ljubljana: Založba Grad.
- Pučnik, Jože (1998): Množični povojni poboji. V Drago Jančar (ur.): *Temna stran meseca: Kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945–1990*, 39–52. Ljubljana: Nova revija.
- R., C. (1996): Je 15.000 pobitih res le kruto zgodovinsko dejstvo? *Slovenec,* 25.9., str. 3.
- R., C. (1999): S podpredsednikom vlade o povojnih poboji. *Delo,* 28.8.: Arhiv Dela.
- Reberc, Peter (1990): Najboljša obramba svobode je resnica. *Demokracija*, 8.5., str. 11.
- Remic, Marjan (1990): Z grobovi v Evropo? *Demokracija*, 3.7., str. 6.
- Rihtar, Tadeja Tominšek in Mojca Šorn (2005): Žrtve druge svetovne vojne in zaradi nje (april 1941–januar 1946). V Janvit Golob (ur.): *Žrtve vojne in revolucije*, 13–21. Ljubljana: Državni svet Republike Slovenije.
- Rossmann, Mate (1995): Takrat in danes – po petdesetih letih. *Slovenec,* 14.1., str. 39.
- Rot, Andrej (1991): Pomesti pod preprogo. *Slovenec,* 16.8., str. 3.
- Sajovic, Bogo (1993): Povej Sloven'c, zakaj s'moril Slovenca, brata. *Slovenec,* 9.10., str.22.
- Sedmak, Marjan (1993): Medijska zakonodaja: Pluralizacija medijev in avtonomnost časnikarjev. *Teorija in praksa* 30 (11–12), 1241–1246.
- Simončič, Albin (1991): Kdo so (bili) slovenski kvizlingi ali narodni izdajalci? *Slovenec,* 12.9., str. 16–17.
- Simoniti, Veronika (1991): Roška slovesnost v znamenju sprave. *Slovenec,* 7.10., str. 1–2.
- Skupina bivših domobrancev (1990): Izjava. *Demokracija,* 8.5., str. 8.

- Slabe, Janja (2004): *Slovenska narodna sprava v časopisju (1984–1997).* Diplomsko delo. Ljubljana: FDV.
- Splichal, Slavko (2001): Javno mnenje kot panoptikon: kritika spirale molka. *Javno mnenje: seznam študijske literature pri predmetu*. FDV, Ljubljana, str. 226–278.
- Splichal, Slavko (1999): Ownership, regulation and socialsation: rethinking the principles of democratic media. *The public – journal of the european institute for communication and culture*, 6 (2), 5–24.
- Splichal, Slavko (1991): Spremembe komunikacijskih potreb in pravic v slovenski demokratizaciji. *Teorija in praksa* 28 (5–6), 491–504.
- STA (1994): Imperij Matije Mačka še vedno dejaven. *Delo,* 10.6.: Arhiv Dela.
- STA (1995): Pred preiskovalce stopili še dve priči iz povojnih let. *Delo,* 5.4.: Arhiv Dela.
- STA (1996): Ribičič in Polak o pobojih ne vesta nič. *Slovenec,* 5.6., str. 3.
- STA (1998a): Javni poziv ministru za notranje zadeve. *Delo,* 3.3.: Arhiv Dela.
- STA (1998b): MNZ o razglasitvi pogrešancev za mrtve. *Delo,* 4.3.: Arhiv Dela.
- STA (1999): Peticija za kazenski pregon odgovornih za množične poboje. *Delo,* 27.8.: Arhiv Dela.
- Stanković, Dragana (2001): *Vloga novinarja v socialistični družbi.* Diplomsko delo. Ljubljana: FDV.
- Stanovnik, Justin (1991): Doumeti Rog. *Slovenec,* 4.10., str. 8.
- Starič, Peter (1990): Neznana usoda domobrancev. *Delo,* 14.7.: Arhiv Dela.
- Strle, Franci (1990a): Celovška zarota – vetrinjska tragedija. *Delo,* 7.7.: Arhiv Dela.
- Strle, Franci (1990b): Preprosto: hoteli so se jih znebiti. *Delo,* 4.8.: Arhiv Dela.
- Strle, Franci (1990c): Celovška zarota – vetrinjska tragedija. *Delo,* 25.8.: Arhiv Dela.
- Strle, Franci (1991): Portret tedna: Anton Drobnič. *Delo,* 5.1.: Arhiv Dela.
- Špilak, Jože (1989): Odprto pismo slovenski politični alternativi. *Demokracija,* 7.11., str. 10.
- Šuštar, Alojzij (1995): Ob 50. obletnici konca druge svetovne vojne. *Slovenec,* 29.4., str. 3.
- Šturm, Lovro (1998): O kratenju človekovih pravic in temeljnih svoboščin v Sloveniji v obdobju 1945-1990. V Drago Jančar (ur.): *Temna stran meseca: Kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945–1990*, 65–102. Ljubljana: Nova revija.
- Tomc, Gregor in Doroteja Lešnik (1995): *Rdeče in črno. Slovensko partizanstvo in domobranstvo.* Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

- Tomše, Boris (1991): Portret tedna: Anton Drobnič. *Delo,* 16.2.: Arhiv Dela.
- Tršinar, Rudolf (1990): Celovška tragedija – vetrinjska zarota. *Delo,* 21.7.: Arhiv Dela.
- TV vir 1: *TV SLO 1* (2006): oddaja Odmevi, 12.6., 22.³º, Ljubljana: TV SLO 1.
- Uredništvo (1994): Pisma bralcev – Tako mislim. *Slovenec,* 2.3., str. 8.
- Vasle, Vinko (1992a): O povojnih pobojih je odločalo vodstvo jugoslovanske armade. *Delo,* 1.7.: Arhiv Dela.
- Vasle, Vinko (1992b): Tedaj je vsak pobijal svoje: Srbi svoje, Hrvati svoje, Slovenci svoje. *Delo,* 6.10.: Arhiv Dela.
- Vasle, Vinko (1993a): Nedostopni dokumenti. *Delo,* 26.11.: Arhiv Dela.
- Vasle, Vinko (1993b): Preiskovanci večinoma trdijo, da niso nič videli, nič vedeli. *Delo,* 17.12.: Arhiv Dela.
- Velikonja, Tine (1990): Celovška zarota – vetrinjska tragedija. *Delo,* 1.9.: Arhiv Dela.
- Velikonja, Tine (1995): Poziv predsedniku državnega zbora. *Delo,* 27.5.: Arhiv Dela.
- Vilčnik V. Oto (1989): Ne revanšizem, pač pa poravnava krivic. *Demokracija,* 21.11., str. 10.
- Virk, Jani (1992): Časopis za devetdeseta. *Slovenec,* 1.9., str. 2.
- Vodišek, Marija (1994): Za poboje niso vedeli. *Slovenec,* 23.6., str. 4.
- Vodopivec, dr. Peter (2005): Populacijske posledice druge svetovne vojne in povojnega nasilja na Slovenskem. V Janvit Golob (ur.): *Žrtve vojne in revolucije*, 95–99. Ljubljana: Državni svet Republike Slovenije.
- Zagorski, Cvetko (1991): Poglobimo delo komisij za odkrivanje povojnih morij. *Delo,* 14.3.: Arhiv Dela.
- Zavadlav, Zdenko (1992): O povojnih pobojih je odločalo vodstvo jugoslovanske armade. *Delo,* 4.7.: Arhiv Dela.
- Žajdela, Ivo (1989): Spomin na zamolčane. *Demokracija,* 7.11., str. 2.
- Žajdela, Ivo (1990a): Pojasnilo Ivaniču. *Demokracija,* 10.7., str. 14.
- Žajdela, Ivo (1990b): Kazenska preiskava zoper Mačka. *Demokracija,* 18.9., str. 7.
- Žajdela, Ivo (1990c): Duhovi preteklosti. *Demokracija,* 16.10., str. 10.
- Žajdela, Ivo (1990d): Komunistična grobišča na Slovenskem. *Demokracija,* 4.12., str. 8, 9.
- Žajdela, Ivo (1992a): Od Gotenice do Bosne – in nazaj. *Slovenec,* 30.5., str. 21–22.
- Žajdela, Ivo (1992b): Sprava pred novimi izzivi. *Slovenec,* 20.6., str. 26.
- Žajdela, Ivo (1992c): Roški črni trak žalosti. *Slovenec,* 6.7., str. 3.

- Žajdela, Ivo (1992d): Kdo je izvajal likvidacije v Rogu?. *Slovenec,* 15.7., str. 3.
- Žajdela, Ivo (1992e): Za pobije sta kriva Ozna in Knoj. *Slovenec,* 6.10., str.4.
- Žajdela, Ivo (1993a): Kdaj zakon o popravi krivic? (1) *Slovenec,* 27.3., str. 4.
- Žajdela, Ivo (1993b): Kdaj zakon o popravi krivic? (2) *Slovenec,* 29.3., str. 4.
- Žajdela, Ivo (1993c): Na Krki, Rakitni in v Veliki Ligojni v spomin svojim fantom. *Slovenec,* 15.6., str. 4.
- Žajdela, Ivo (1993d): Za vse žrtve vojne. *Slovenec,* 16.6., str. 4.
- Žajdela, Ivo (1993e): V spomin žrtvam revolucije. *Slovenec,* 22.6., str. 3.
- Žajdela, Ivo (1993f): Nov začetek dela komisije za poboje. *Slovenec,* 25.9., str. 4.
- Žajdela, Ivo (1993g): Neuspešni izkopi pri Mozlju. *Slovenec,* 6.10., str. 4.
- Žajdela, Ivo (1994a): Spominske plošče pod medijskim bojkotom. *Slovenec,* 7.1., str. 4.
- Žajdela, Ivo (1994b): Vprašanje revolucije ostaja nedotaknjeno. *Slovenec,* 10.2., str. 3.
- Žajdela, Ivo (1994c): Resnica pred komisijo. *Slovenec,* 29.3., str. 4.
- Žajdela, Ivo (1994d): O pobojih v Kamniški Bistrici. *Slovenec,* 10.5., str. 4.
- Žajdela, Ivo (1994e): Umorjene so sežgali. *Slovenec,* 16.7., str. 3.
- Žajdela, Ivo (1994f): Ribičič: Pobijala je vojska. *Slovenec,* 21.10., str. 4.
- Žajdela, Ivo (1995): Sprenevedanje in nasilje nad resnico. *Slovenec,* 1.2., str. 4.
- Žajdela, Ivo (1996a): Pred komisijo nove listine. *Slovenec,* 16.1., str. 4.
- Žajdela, Ivo (1996b): Poročila celjske Ozne. *Slovenec,* 17.1., str. 4.
- Žajdela, Ivo (1996c): Uspeh je že sklepčnost. *Slovenec,* 7.2., str. 4.